

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: АКАДЕМІЧНИЙ,
КОМЕМОРІАЛЬНИЙ ТА ОСВІТНІЙ АСПЕКТ»,
присвяченої 80-тим роковинам від дня трагедії
Бабиного Яру**

(28 вересня 2021 року)

Харків – 2021

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 2 від 30. 09. 2021 року*

Голокост в Україні: академічний, комеморіальний та освітній аспект: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 28 вересня 2021 р. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 120 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 28 вересня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Голокост в Україні: академічний, комеморіальний та освітній аспект», що була присвячена 80-тим роковинам від дня трагедії Бабиного Яру. Тематика статей охоплює актуальні проблеми історіографії та джерелознавства теми Голокосту; аналізу причин та наслідків масового знищення єврейського населення на теренах України у період нацистської окупації; політиці пам'яті про цю трагедію на загальнодержавному та регіональному рівні; методиці викладання Голокосту у освітніх закладах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

ЗМІСТ

Андрюхов Д. П.	Трагедія в урочищі Бабин Яр.....	5
Білявцева Д. О.	Голокост: причини і наслідки трагедії народу.....	9
Бондар Н. О.	Антисемітська політика гітлерівського режиму.....	15
Брагіна Т., Брагін Ю.	Меморіалізація трагедії Бабиного Яру засобами мистецтва як елемент державної політики пам'яті.....	20
Воронянський О.В.	Участь української поліції Харкова в Голокості.....	27
Гончарова О. С.	Прояви антисемітизму з боку місцевого населення Харківщини у роки нацистської окупації (1941-1943 рр.).....	32
Козерод О. В.	Боротьба уряду Великої Британії за впровадження визначення антисемітизму IHRA.....	41
Лялюк І. М.	Елі Візель – письменник, який першим розповів правду про Голокост.....	48
Ляшенко К. І.	Трагедія Дробицького Яру: злочин і байдужість....	57
Матей Ю. Ф.	Тенденції вивчення проблеми Голокосту в американській історіографії в 1945 – 1960-ті рр.....	63
Пилипенко С. Г.	Трагедія Голодомору українського народу як трагедія спів-буття людини і землі.....	71
Рашевська Н. В.	Бабин Яр – страшна сторінка в історії всього людства.....	74
Сініцина Ю. Р.	Психологія в'язня концтабору: зміни перед лицем смерті (за записами Віктора Франкла).....	77
Таршина С. А.	Формування у школярів етнонаціональної толерантності засобами вивчення художньої літератури про Голокост.....	82

Титаренко Д. М.	Пацієнти Полтавської психіатричної лікарні – жертви нацистських вбивств: комеморативний вимір.....	91
Титаренко О. О.	Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР	97
Чеботова Т. О.	Відображення Голокосту у польській художній літературі.....	105
Дьякова О.В., Хіляй В.В.	Меморіал Слави у Лісопарку	114

Андрюхов Д. П.

здобувачка вищої освіти

Державний біотехнологічний університет

ТРАГЕДІЯ В УРОЧИЩІ БАБИН ЯР

Науковий керівник: канд. іст. наук, проф. **О. В. Воронянський**

«Голокост» – це термін, який вживається останнім часом в сіоністській пропаганді. Він означає систематичне знищення єврейської нації за розробленим заздалегідь планом Німеччини і її союзників під час Великої вітчизняної війни. Теорія цього поняття стверджує, що цифра знищених євреїв становить шість мільйонів осіб. Понад три четвертих було знищено за допомогою стаціонарних і мобільних газових камер. Потім тіла кремували або спалювалися в концентраційних таборах. Голокост офіційно вважається великим злочином світової історії, яке не має прецедентів. Деякі дослідники вважають, що це слово стосовно подій війни 1941-1945 років вжив вперше ще в шістдесятих роках минулого століття Елі Візель, а вже після, коли вийшов багатосерійний фільм «Голокост» в 1978 році, цей термін став більш широко вживатися. Згідно загальновідомим історичними відомостями відомо, що урядом Третього Рейху, нібито було в намірах знищення всіх людей єврейської національності в Європі. В результаті такої політики Гітлера під час війни загинула величезна кількість євреїв. Їм була розроблена ціла програма «остаточного вирішення єврейського питання», де жертвами мали стати тільки євреї. Є кілька гіпотез, які пояснюють голокост результатом безпосередньої змови або задуму з боку нацистів та він відноситься до теорії змови, тобто це типова конспірологічна теорія. Антисемітизм не позбув себе повністю, до сих пір виникають неофашистські організації, в пропаганді яких насильство і націоналізм. Голокост був усвідомленим знищенням цілого народу і

найстрашніше – дітей, щоб рід їх не продовжився. Цей нелюдський злочин перед невинними людьми, показав всім нам, що живуть в сьогоднішній час, що світ наш дуже крихкий. Біль і пекло Бабиного Яру – це пам'ять заради майбутнього. Трагедія Бабиного Яру коротка і страшна: всього за два дні – 29-30 вересня 1941 року – фашисти закатували тут майже 32 тисячі безвинних жертв. Через півтори тижні сюди були зігнані наступні тисячі чоловіків, жінок, людей похилого віку та дітей. І все повторилося знову. "Бабин Яр до цього часу є секретною трагедією людства. Мало хто знає, якому жахливому лиходійству Бабин Яр дав поштовх шести тисячам Бабиних Ярів на території Європи. Він дав поштовх знищенню 1,7 мільйонів євреїв тільки на території України. Тривалий час було взагалі невідомо, скільки людей полягло тут. Називалася приблизна цифра, яка і досі виکارбована біля підніжжя встановленого тут суто радянського за стилем пам'ятника: "більш ніж 100 тисяч громадян міста Києва та військовополонених". Із набуттям Україною незалежності в 1991 році багато що було переоцінено наново, зокрема, і кількість страчених в Бабиному Яру. Спочатку визнана кількість загиблих зросла до 200 тисяч, згодом – до 260 тисяч осіб. Виходячи з того, що за останніми наявними даними науковців під час Великої Вітчизняної війни СРСР втратив 27 мільйонів, а Україна – 8 мільйонів осіб, можна вважати, що в Бабиному Яру лежить 1% загиблих радянських громадян і більше 3% загиблих у тій війні громадян України. А оскільки у передвоєнний період населення Києва досягло 1 мільйон осіб, тут полягла, умовно кажучи, четверта частина киян. Справжня кривава рана на тілі України, що не загоїться ніколи! Бабин Яр – це всесвітньо відоме місце трагедії, що стала символом Голокосту, найбільший інтернаціональний цвинтар в Україні. У період окупації Києва німецькими військами Бабин Яр був місцем масових страт і поховань, величезною братською могилою, де тільки згідно з офіційними даними загинуло понад сто тисяч осіб – військовополонених. Фашистські карателі знищували тут за національною належністю євреїв і ромів – жінок, стариків і дітей, за ідеологічною – комуністів і комсомольців, а також

тих, хто чимось не догодив владі „вищої раси”. Другу світову війну називали війною Гітлера проти євреїв. В 1933-1935 роках Третій Рейх проводив масовану пропаганду ненависті до євреїв, з 1935 року діяли дискримінаційні нюрнберзькі закони та закон про захист німецької крові та честі, в 1938 році в паспортах була запроваджена позначка «єврей», організовані всенімецькі єврейські погроми, послідовно здійснювалася «арієзація» єврейської власності. Із захопленням Польщі та перетворенням її території в генерал-губернаторство були проведені депортації євреїв у гетто і концтабори. Почалося знищення їх в'язнів, які стали масовим явищем в 1941 році після нападу Німеччини на СРСР. Польща, Україна, Прибалтика та Білорусія, в яких століттями проживала більша частина єврейського населення, вкрилися густою сіткою таборів смерті. На території України до 1941 року проживало близько мільйона євреїв. Нацисти практикували різні методи їх знищення. Влаштували погром у Львові 2-3 липня 1941 року, жертвами якого стали 7 тисяч чоловік. Євреї, що залишилися живими, були загнані в гетто. 19 вересня було ліквідовано гетто в Житомирі - 18 тисяч вбитих. 12 – 13 жовтня розстріляно 11 тисяч євреїв в Дніпропетровську, 23-25 жовтня – 26 тисяч одеських євреїв. 30 грудня кривава бійня забрала життя 10 тисяч чоловік в Сімферополі. Передусім репресії спрямовувалися проти єврейського населення. У липні 1941 року румунська сигуранца влаштувала великий єврейський погром у Сокирянах. За чотири дні погрому вбито 150 людей і пограбовано все майно єврейського населення. Коли Київ здали, люди були кинуті в місті напризволяще. Для проведення «акцій» «живого матеріалу» було достатньо. З «акціями» німці не забарилися. Для початку у Бабиному Яру розстріляли два табори циган. Потім по місту були розклеєні оголошення без підписів німецькою, українською та російською мовами: «Всі жиди міста Києва і околиць повинні зібратися в понеділок 29 вересня 1941 року до 8 години ранку на розі вулиць Мельникова та Дехтярівської (коло кладовищ). З собою мати документи, гроші, коштовні речі, а також теплий одяг, білизну та ін. Хто з жидів не виконає цього

розпорядження, то буде знайдений в іншому місці, буде розстріляний. Хто з громадян проникне в залишені жидами квартири та привласнить собі їхні речі, буде розстріляний” . Бабин Яр... Ці два слова увійшли у всі посібники історії, в усі енциклопедії світу як символ нацистського геноциду, страхітливого злочину людиноненависників, величезної і непоправної катастрофи проти людства. Бабин Яр зародився не на порожньому місці. Його предтечею були перші мітинги націонал-соціалістів, перші випадки потурання темним силам, які дрімали у німецькому суспільстві, очікуючи на день і годину, щоб виповзти з небуття та залякати все людство. Правда про Бабин Яр звучить, як виклик самому життю. Вона страшна не лише кількістю крові невинно вбитих, а й спробами в свій час замовчати цю трагедію. Але це наша історія, яку ми не маємо права не знайти. Наше молоде покоління, яке, на щастя, не знає лихоліть війни, повинно знати правду, вміти аналізувати та засуджувати всі прояви расизму, шовінізму та антисемітизму. Слід ширше ознайомити молодь з матеріалами Дармштадського процесу, на якому судили учасників розстрілів у Бабиному Яру. Ми прикладемо усіх зусиль, щоб наше молоде покоління вірило у свої сили, любило ближнього, щоб нас переповнювало почуття патріотизму та гуманізму, поваги до свого та інших народів.

Білявцева Д. О.

здобувачка вищої освіти

Державний біотехнологічний університет

(м. Харків)

ГОЛОКОСТ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ТРАГЕДІЇ НАРОДУ

Науковий керівник: докт. екон. наук, проф. **Н.І. Моїсєєва**

У міру того, як німецька армія здобувала все нові та нові перемоги на заході Європи, розширювалася влада нацистів над євреями окупованих країн. Менш ніж за два роки, від окупації Польщі у вересні 1939 року до початку вторгнення до Радянського Союзу, нацисти підкорили собі більшу частину Європи. Норвегія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Югославія та Греція були завойовані німцями внаслідок блискавичних військових операцій. Країни південно-східної Європи – Угорщина, Румунія, Болгарія – добровільно підкорилися диктату Німеччини та увійшли до сфери впливу нацистів. Після окупації Європи у 1940 році та на євреїв цих країн обрушилися антисемітські заходи, метою яких була ізоляція та сегрегація євреїв. Хоча основні тенденції антиєврейської політики на заході Європи були схожі на ті, що були прийняті в інших районах окупації, методи їх реалізації були іншими. Наприклад, на заході не було створено гетто. 22 червня 1941 року, з початком операції "Барбаросса" та вторгненням до Радянського Союзу, розпочався новий етап антиєврейської політики: масові вбивства євреїв на нових окупованих територіях. Винищення євреїв почалося відразу після вторгнення влітку 1941 року і тривало до кінця війни навесні 1945 року. За цей період було знищено мільйони європейських євреїв – як через розстріли, так і в таборах знищення. Згідно з думкою, прийнятою сьогодні в середовищі дослідників, єдиного письмового наказу, який міг би стати знаком для початку знищення, ніколи не було. Політика знищення стала наслідком смертоносної расистської ідеології і тієї ситуації, що

виникла внаслідок військових завоювань. Поєднання цих причин створило умови для реалізації остаточного вирішення єврейського питання. Винищення почалося з вбивства ворожих до нового режиму елементів і євреїв на захоплених територіях Радянського Союзу, а також знищення солдатів Червоної Армії (згідно з Указом про комісарів). Нацистська ідея про знищення була ретельно розроблена і набула рис конкретної програми, продуманої до найдрібніших подробиць, яка реалізовувалась ретельно і з жорстокою педантичністю. Так звані "айнзацгрупи", що почали акції знищення влітку 1941 року, складалися з солдатів СС, поліцейських та допоміжних підрозділів, завербованих з місцевого населення. Чотири айнзацгрупи (А, В, С, D) діяли в тилу німецької армії на радянських територіях. Офіційним завданням цих підрозділів була зачистка окупованих територій СРСР від ворожих елементів. Історик Саул Фрідлендер у своїй книзі "Роки знищення: 1939-1945" описує це так: "На окупованих територіях Радянського Союзу... євреїв знищували спочатку як носіїв радянської ідеології, потім як партизанів, а зрештою – як людей, які проживають на землі, де надалі планувалося поселити німців..." (стор. 243). 20 січня 1942 року у Ванзеї, передмісті Берліна, відбулося засідання, що мало вирішальне значення. Головував на ньому Рейнхард Гейдріх, голова поліції безпеки та ЦД. У засіданні взяло участь 16 чиновників та представників центральних органів влади Рейху. На цьому засіданні було скоординовано програми знищення між різними урядовими міністерствами та відомствами, задіяними у цьому процесі. На засіданні Гейдріх говорив про 11 мільйонів євреїв, на яких поширюється нацистська програма остаточного вирішення єврейського питання. Зважаючи на все, він мав намір включити до цієї програми та інші території, які нацисти сподівалися завоювати: євреї, які проживають на цих землях, включені до загальної програми. У письмових свідченнях Рудольфа Гесса, коменданта табору знищення Освенцім, йдеться про:

Машина знищення почала діяти на повну силу у всіх країнах Європи. Депортації в табори було замасковано під “переселення Схід”. Ця брехня та засоби маскування та обману підтримувалися до самого знищення. Як правило, депортація здійснювалася у кілька етапів.

Політика расової дискримінації та фізичного знищення була спрямована проти всіх євреїв без винятку. Однак темпи та методи знищення значною мірою залежали від місцевих умов та від реакції інших країн на вимоги нацистів. Ступінь незалежності місцевої влади завойованих країн був різним у різних країнах. Основні табори знищення були збудовані нацистами на території Польщі; саме там було вбито євреїв, депортованих з усіх країн захопленої Європи. У Франції, розділеній на дві адміністративні області (німецька окупація та уряд Віші) та італійську окупаційну зону, мешкало близько 320 тисяч євреїв. У березні 1941 року уряд Віші створив "Комісаріат у справах євреїв". Спочатку нацисти та французькі фашисти переслідували “іноземних” євреїв, тобто тих, хто не мав французького громадянства. Депортації спочатку здійснювалися з району німецької окупації, проте згодом євреїв почали депортувати і з областей під владою Віші. Лише маленький район, який перебував під контролем Італії, лихо обійшло стороною, і він відіграв велику роль в операціях з порятунку євреїв. Порятунок багатьох євреїв Франції став можливим завдяки допомозі місцевого населення та діям французького підпілля. Загалом із Франції на схід було відправлено близько 80 тисяч євреїв.

У Бельгії, де мешкало близько 90 тисяч євреїв, нічні облави почалися влітку 1942 року. Затриманих євреїв було депортовано до транзитного табору Мехелен, а звідти – до таборів знищення на сході. У Бельгії також першими були депортованими “іноземці”. Порятунком євреїв, переважно дітей, займалися католицькі релігійні установи. Загалом бельгійська громада втратила близько 40 тисяч євреїв. У Голландії 1940 року мешкало близько 140 тисяч євреїв. На початку 1942 року євреї були заслані до робочих таборів у

прикордонних районах. Депортації Схід здійснювалися з транзитного табору Вестерборк. У таборах знищення загинуло понад 75% євреїв Голландії.

Євреїв Данії антиєврейська політика нацистів не торкнулася 1943 року. У вересні 1943 року було зроблено спробу депортувати євреїв на схід, проте цю спробу вдалося припинити завдяки згуртованій участі більшості данців у порятунку євреїв своєї країни. Датчани попередили євреїв про акцію, що готується, і допомогли їм сховатися і перебратися морем до нейтральної Швеції. З 7000 євреїв Данії було затримано та заслано до Терезінштадту лише 767 осіб. У Норвегії нацисти розпочали арешти євреїв у 1942 році. Тоді ж було засновано табір Берг. Підпільники допомогли євреям урятуватися через кордон зі Швецією. Близько тисячі євреїв було переправлено до Швеції. З 1700 євреїв Норвегії, 763 особи були депортовані в Освенцім.

У Югославії до Голокосту мешкало близько 75 тисяч євреїв. Більшість євреїв Сербії було знищено у розстрільних ровах. Євреї Хорватії, де на основі руху усташів виник фашистський уряд, піддавалися катуванням у таборах, були вбиті або депортовані на схід за активного сприяння усташів. Лише у тій частині Хорватії, яка була окупована Італією, італійські чиновники не допустили передачі євреїв до рук нацистів. Деяким євреям вдалося втекти та приєднатися до загонів партизанів Тіто. Загалом було знищено близько 55 тисяч євреїв Югославії. У Болгарії, яка була союзником Німеччини, до рук нацистів було передано “іноземні” євреї, а також євреї, що жили на територіях Югославії, анексованих Болгарією. Євреї Болгарії, які жили у старих кордонах держави, були врятовані. У Румунії, державі-маріонетці нацистської Німеччини, до Другої світової війни мешкало близько 850 тисяч євреїв. У цій країні антисемітизм здавна набував найекстремальніших форм. Багато євреїв було вигнано на інший берег Бугу, в Трансністрії було створено табори, де в нестерпних умовах голоду, скупченості та хвороб утримувалося близько чверті мільйона євреїв. У Румунії кількість жертв Голокосту сягає приблизно 425 тисяч. У Словаччині, яка також перетворилася на маріонетку Німеччини,

напередодні війни проживало близько 89 тисяч євреїв. Програма депортацій на схід не зустріла спротиву з боку словацького уряду. Євреї Словаччини були першими, хто був депортований у табори Майданек та Освенцім у 1942 році. Загалом до таборів було відправлено близько 71 тисячі євреїв Словаччини. Місто Салоніки, в якому проживала більшість євреїв Греції, нацисти окупували 1941 року. У 1943 році більшість жителів міста були депортовані до Освенціму. Із 50 тисяч євреїв Салонік вижили лише кілька сотень

В Угорщині фашистські елементи користувалися широкою підтримкою народу, і уряд Хорті уклав союз із нацистською Німеччиною. Етап знищення розпочався в Угорщині пізно, коли країна опинилася під контролем нацистів (20 березня 1944 року). Із цього моменту в Угорщині розгорнув свою діяльність Ейхман. За період довжиною 15 тижнів 434 351 євреїв, переважно з провінційних міст, було депортовано до Освенціму. Депортованих привозили до таборів смерті, розкиданих територією окупованої Польщі. У Гельмно, Бельжеці, Собіборі та Треблінці сотні тисяч євреїв було вбито відразу після прибуття. У цих таборах німці залишали живими лише невелику групу ув'язнених, які виконували різні роботи в таборі. Зі знищенням таборів Бельжець, Треблінка та Собібор головним центром винищення став табір Освенцім-Біркенау. Це був одночасно і концтабір, табір смерті. Ті, кого привозили до цього табору, мали пройти процес селекції; більшість прибулих одразу після селекції було відправлено до газових камер. Лише небагато людей, які відповідали вимогам для роботи на табірних заводах, залишалися живими і ставали в'язнями концтабору.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв у всьому світі на той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованістю та реалізацією. Це була спроба знищити цілий народ, де б не

були його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – “всеспалення”).

Не минуло й п'ятдесяти років, як расистські налаштовані неонацисти та антисемітські угруповання стали заперечувати сам факт Голокосту чи стверджувати, що він мав значно менші масштаби. Тому є свої причини: і політичні, і антисемітські. Одні хочуть обілити нацизм; інші вважають, що Держава Ізраїль виникла як компенсація євреям за жахіття Другої світової війни і, заперечуючи Голокост як історичний факт, позбавляють Ізраїль права на існування. Ось чому ті, хто ставлять під сумнів історію, знаходять підтримку в арабських країнах.

Але Голокост справді був, і, зберігаючи пам'ять про нього, ми прагнемо того, щоб світ ніколи не допустив повторення цієї жахливої сторінки історії.

Заперечення Голокосту є неприйнятним з погляду моралі, оскільки несе загрозу існуванню всього світу.

Література:

1. Воронянський О. В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія "Питання політології"*. 2010. №. 912. С. 69-73.
2. Воронянський О. В. и др. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки. 2017.
3. Гутман Ізраель, Основные вехи истории Катастрофы. Яд Вашем: 1972.
4. Калініченко В. В. и др. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. – 2016.

Бондар Н.О.

канд. іст. наук, доцент

Державний біотехнологічний університет

(м. Харків)

АНТИСЕМІТСЬКА ПОЛІТИКА ГІТЛЕРІВСЬКОГО РЕЖИМУ

1933 року до влади у Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці-"арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen - недолюдами.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. На виконання цього плану євреї були зігнані в гетто; були організовані трудові, концентраційні табори та табори знищення, до яких доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу; інші були приречені на смерть від голоду та хвороб.

У Німеччині та інших країнах Європи протягом довгих поколінь існував антисемітизм, що глибоко вкорінився, а в середині XIX століття широкого поширення в Німеччині набули расистські теорії. Саме поняття "антисемітизм" вказує на неприйняття євреїв не як adeptів певної релігії чи представників іншої національності, а як окрема раса. Це поняття вперше було використане німецькими юдофобами у 70-ті роки XIX століття. Як у Німеччині, і в інших країнах Європи наприкінці XIX століття сформувався державний антисемітизм; іншими словами, юдофобія стала частиною платформи політичних партій і служила інструментом у боротьбі за серця та уми мас. Однак лише в 30-ті роки XX століття, з посиленням націонал-соціалізму та приходом до влади Гітлера в Німеччині, расистська платформа була прийнята масовою партією, яка потім

перетворила расовий антисемітизм на офіційний політичний курс Третього рейху.

Расовий антисемітизм у поєднанні із соціальним дарвінізмом вдихнули в традиційну юдофобію нові сили. Згідно з проповідниками расової теорії, все зло, збоченість і небезпека, що походять від євреїв, полягають не в їх хибних релігійних поглядах, не в їх економічній ролі і не в тенденції до соціальної відокремленості. Суть єврейства полягає в їхній біологічній особливості – в єврейській крові. У минулому єврей міг врятуватися від переслідувань за допомогою асиміляції, відходу від громади або переходу в іншу релігію. Лише так можна було досягти інтеграції в європейському суспільстві. Проте расовий антисемітизм заклав перед євреями й ці можливості. Більше того, згідно з нацистською ідеологією, між расами йде безперервна війна: вищі раси є втіленням фізичної та духовної досконалості людства, осередком творчих сил та героїзму, закладених у людині. На відміну від них, нижчі раси є руйнівною силою, все найнижчим, що є в людстві. Німецький народ – найблагородніша гілка арійсько-нордичної раси, а євреї – раса неповноцінна, яка постійно намагається підірвати підвалини суспільства, зруйнувати світовий порядок і відібрати у вищої раси владу, що належить їй по праву, і лідируючу роль. Такі поняття, як лібералізм, демократія, соціалізм і комунізм – це лише руйнівні винаходи євреїв, різні форми, які набуває єврейського духу з однією-єдиною метою: порушити природний порядок речей, який оспівує красу і силу і обдарує багатством і могутністю расу, справді цього гідну. . Війна рас визначить результат цієї боротьби: якщо арійська раса не зможе перемогти і поширити свою владу на весь світ, євреї втілять у життя свої злі наміри. Якщо це станеться, світ приречений на виродження та занепад, адже євреї – раса паразитів, і, як і будь-який паразит, самі помруть зі смертю тих, чиїми соками харчувалися.

У книзі Гітлера "Майн кампф", у партійній пресі, у нацистських публікаціях і в промовах лідерів партії відкрито проповідувалась і вихвалялася

расова теорія. Антисемітизм був потужним інструментом пропаганди у боротьбі нацистів за громадську думку. 30 січня 1933 року Гітлер отримав владу до рук. З цього дня расова теорія була озброєна політичною владою. Антисемітизм став офіційною політикою влади Третього рейху. Слід зазначити, що расистська ідеологія та ставлення до євреїв згідно з расовою теорією були послідовним та постійним політичним курсом протягом усього періоду влади нацистів. Тим не менш, у практичному застосуванні принципів ідеології можна розрізнити деякі коливання: всі хвилі підбурювання, терору і антиєврейського законодавства, що посилюються, змінювалися періодами відносної помірності. Ця відносна стриманість була результатом тимчасових міркувань – таких, як облік бурхливої громадської думки у світі чи надто різких змін в економіці. Але вона посилювала ілюзії євреїв і пробуджувала надію, що політика нацистів зміниться, а становище євреїв поліпшиться.

Реакцією євреїв на антисемітську політику стала внутрішня згуртованість та організація у період надзвичайних ситуацій. У вересні 1933 року, приблизно через півроку після того, як Гітлер захопив владу, було засновано "Державне представництво євреїв Німеччини", що об'єднало провідні єврейські організації Німеччини (сіоністські, несіоністські і навіть кола, що борються за асиміляцію). Євреї намагалися перебудувати своє громадське життя, створити суто єврейські культурно-соціальні структури. Багато хто був упевнений, що якщо євреї перестануть вважати себе частиною німецького суспільства і почнуть вести закрите життя в рамках своєї громади, нацистська влада дасть їм спокій. Інші ж, особливо сіоністи, наголошували на необхідності прискореної еміграції, на навчанні євреїв новим професіям і на забезпеченні нормального існування в умовах. Велася активна діяльність щодо створення структур для дітей та молоді – зокрема, в рамках організації "Аліят ха-Ноар" та так званої "ахшари" – підготовки до переселення в Єрець-Ізраель. До листопада 1938 року Німеччину залишило близько 170 тисяч євреїв. Загалом, приблизно з півмільйона євреїв, які проживали в Німеччині на момент приходу Гітлера до влади (близько 0,8%

від загального населення), приблизно 300 тисяч осіб змогли емігрувати з країни до початку реалізації так званого “остаточного вирішення єврейського питання”. Події 1938 року, який у одному німецькому документі було названо “вирішальним роком” у питанні долю євреїв, послужили початком нового етапу політиці нацистів стосовно євреїв. Зокрема, нацисти здійснили масове вигнання євреїв, які мешкають у Німеччині, але мають польське громадянство. Оскільки Польща не хотіла прийняти цих євреїв на своїй території, вони утримувалися в жахливих умовах недалеко від польського містечка Збоншин на кордоні з Німеччиною. Це вигнання безпосередньо пов'язане з подією, відомою під назвою “Кришталева ніч”, яка сталася в ніч із 9 на 10 листопада 1938 року. Приводом до насильства став замах молодого єврея на життя фон Рата – секретаря посольства Німеччини в Парижі. Батьки цього юнака, Гершеля Гріншпана, були серед вигнаних і перебували в тому самому таборі біженців у прикордонному містечку Збоншині. У ході погрому спалено сотні синагог. Згідно з німецькими даними, на вулицях міст Німеччини було вбито 91 єврей, було пограбовано та зруйновано 7000 єврейських магазинів та бізнесів. Після погрому, який шокував громадську думку в різних країнах світу, від євреїв вимагали заплатити близько мільярда з чвертю марок як компенсацію; крім того, близько 20 тисяч єврейських чоловіків були заарештовані та відправлені до концтаборів лише за те, що були євреями. Внаслідок погрому почастішали спроби євреїв емігрувати з Німеччини.

13 березня 1938 року Німеччина анексувала Австрію. Антиєврейське законодавство, яке вводилося в Німеччині поступово, негайно набуло чинності в Австрії. Адольф Ейхман вперше запровадив на нових анексованих територіях політику насильницької еміграції. Майже половина австрійських євреїв встигла залишити країну до початку масового винищення. З початком Другої світової війни та окупацією Польщі у реалізації антиєврейської політики розпочався новий етап. Євреї Польщі пройшли процес принизливої сегрегації, який увінчався депортацією євреїв у гетто. Євреї зазнавали суворих заборон та

обмежень: вони змушені були носити знак ганьби, їх викрадали на примусові роботи, їхнє майно було конфісковано, їх депортували до робочих таборів. У гетто євреї страждали від скупченості, голоду та хвороб. Незважаючи на це, євреї у гетто намагалися підтримувати діяльність у сфері благодійності, культури, освіти та релігії.

Крім цих таборів, протягом усього періоду нацистської окупації продовжували діяти тимчасові табори та центри масових вбивств, у яких знищення євреїв тривало аж до звільнення цих місць арміями союзників. Депортації та масові вбивства тривали до закінчення 1944 року. Тоді знищення за допомогою газових камер було припинено, проте винищення євреїв іншими методами продовжувалося. Паралельно з машиною масового вбивства працював механізм систематичної конфіскації єврейського майна. В умовах депортацій та знищення багато євреїв намагалися вижити самі та врятувати інших: бігли в ліси, шукали укриття, перетинали кордони. Можливості врятуватися залежали від численних факторів, що постійно змінюються, а шанси на порятунок були низькими. Опір іноді набував форми збройного повстання в гетто та таборах, а також бойових дій у лавах партизанів. Крім активного опору, нам відомі численні випадки опору духовного, що виражався, крім іншого, в акціях благодійності, у взаємовиручці, у спробі зберегти звичні норми життя, що існували до війни, не втратити людську подобу.

Література.

1. Гутман Ізраель, Основные вехи истории Катастрофы. Яд Вашем: 1972.
2. Калініченко В. В. и др. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. 2016.
3. Моїсєєва Н. І., Омельченко Г. Ю. Комунікативна діяльність в структурі соціально-комунікативного знання. 2017.

Брагіна Т.,

канд. філос. наук, доцент,

доцент кафедри народної хореографії

Харківської державної академії культури

Брагін Ю.,

канд. культурології, доцент,

доцент кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту

Харківського державного біотехнологічного університету

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Дослідження колективної (соціальної, культурної, історичної) пам'яті стали *locus communis* для соціологів, культурних антропологів, літературознавців, фахівців у галузі теорії масових комунікацій. У 1990-х роках були здійснені спроби осмислення стану даного дослідницького поля та ступеня його інтегрованості. При цьому широкого застосування набуло поняття культурної пам'яті. Стало очевидним, що різні явища культури та соціального життя – мистецтво, література, політика, релігія, право – можуть розглядатися у новій перспективі і бути поставленими у новий взаємозв'язок. Традиційна проблематика багатьох галузей знань стала переосмислюватись у світлі меморіальної парадигми. Це зумовлює і трансформацію системи збереження культурної пам'яті, оновлення її засобів і, насамкінець, продуману державну політику пам'яті. Актуальність політики пам'яті на сучасному етапі посилюється проблемою самовизначення, самоідентифікації як соціальних груп, так і окремих осіб, а також потребою пошуку засобів збереження та розвитку гуманістичного потенціалу в рамках існуючих державно-політичних та соціально-культурних систем. Особливого значення це набуло для нашої країни.

Після проголошення незалежності України активізувався процес формування нових місць пам'яті. Зокрема, відкривалися меморіали, проводились комеморативні заходи. Перші офіційні заходи, присвячені 50-річчю трагедії Бабиного Яру, відбулися у Києві у вересні 1991 року. Вони були організовані Товариством єврейської культури України, яке очолював Ілля Михайлович Левітас (1931–2014). За його ініціативою на Хрещатику були розміщені пересувні фотовиставки, присвячені жертвам Бабиного Яру, в тому числі єврейським дітям, а також експозиція, присвячена Праведникам народів Світу. На місці розстрілів євреїв у Бабиному Яру був відкритий пам'ятний знак «Менора», споруджений за проектом архітектора Юрія Пасхевича. У траурних заходах взяли участь більше 50 000 тисяч киян і гостей столиці України.

Історик Ф. Левітас зазначав, що відкриття цього меморіалу стало новою важливою віхою в українсько-єврейських відносинах. Вчений наголошував на важливості визнання Л. Кравчуком, тодішнім Главою ВРУ, факту геноциду і того, що це хоч і було справою рук нацистів, але відповідальність за трагедію лежить і на тих, хто не зупинив убивць. Єврейському народові були принесені вибачення за всі несправедливості, які було вчинено в нашій історії [1, с. 174].

У 1992 році Єврейська рада України заснувала «Фонд Пам'яті жертв Холокосту» і «Фонд Пам'яті жертв Бабиного Яру». З 1992 по 2011 роки за редакцією Іллі Левітаса було опубліковано чотири видання книги Пам'яті жертв Бабиного Яру, де зібрано більше двадцяти тисяч імен і прізвищ євреїв, які загинули під час розстрілів.

Спогади очевидців посідають важливе місце в меморіальній культурі. Спогади жертв не повинні залишатися маргіналізованими, їх слід вводити в широкий гуманітарний обіг. Науці, культурі відомі зразки біографічних розповідей жертв Холокосту, коли інформація збирається в інтересах історичного знання, але у першу чергу з гуманістичною метою меморіалізації та недопущення подібних злочинів у майбутньому. Соціальна пам'ять трансформується у довготривалу культурну пам'ять, а свідчення стають

своєрідними заповідями. Яскравим прикладом реалізації саме такої місії є зарубіжний досвід функціонування Shoa Visual History Foundation, Yale Video Archiv. Вони були створені саме для збереження свідчень очевидців Шоа.

За роки незалежності вітчизняна історіографія зробила вагомий внесок у ліквідацію «білих плям» нашої історії, у тому числі у вивчення Холокосту, трагедії Бабиного Яру. Більшість історико-етнологічних та історико-народознавчих студій із глибоким співчуттям висвітлювали трагедію геноциду єврейського народу та його наслідків, які вплинули на подальшу долю євреїв. Під впливом праці українських і єврейських істориків, участі громадськості, 2001 року Україна приєдналась до Стокгольмської Декларації країн, які брали на себе зобов'язання зберігати пам'ять про Холокост та вивчати його історію.

У 2011 році Верховна Рада України проголосила 27 січня Днем Пам'яті жертв Холокосту. Цього дня 1945 року війська Першого Українського фронту звільнили концтабір Освенцим і врятували тих, хто ще залишався живим. В Україні продовжується праця з дослідження і збереження історичної пам'яті; українські й єврейські історики, плідно співпрацюючи, відтворюють сторінки минулої трагедії.

Кристалізації Холокосту та трагедії Бабиного Яру як меморіальних символів сприяє мистецький дискурс. Аудіовізуальні мистецтва зі своїм арсеналом виражальних засобів мають величезний меморіальний потенціал. Проблематика подій, пов'язаних з трагедією Бабиного Яру, залишається актуальною для українських митців. Український режисер Сергій Лозниця отримав спеціальний приз журі премії «Золоте око» за документальний фільм «Бабин Яр. Контекст». Прем'єра документального фільму «Бабин Яр. Контекст» відбулася на Каннському кінофестивалі 11 липня 2021 року поза основним конкурсом, у програмі спеціального показу. С. Лозниця висловив сподівання, що ця нагорода допоможе фільму охопити широку аудиторію по всьому світі: «Я дуже сподіваюся, що цей фільм буде

показаний в Україні та надихне на змістовну дискусію. Це особливо важливо для країни, на території якої відбулися ці трагічні події 80 років тому».

Бабин Яр набув характеру своєрідного місця пам'яті. Воно важливе тим, що змушує нас усвідомити: неможливо ізолювати один від іншого нацистські злочини проти різних етнічних груп. Там були убиті євреї, тому що вони були євреями; там загинули українці, представники інших народів. Відтак, у цьому місці поєднуються різні пам'яті: пам'ять єврейського народу, пам'ять тих, хто себе асоціює з Радянським Союзом, українська національна пам'ять. Кожна група має право на свою власну пам'ять. Утім, заклик «Ніколи більше» вимагає формування міжгрупової солідарної пам'яті. Бабин Яр як символ Холокосту, як нагадування про жахливий злочин, як загальноукраїнське місце пам'яті де знищено близько 100 тисяч жертв упродовж 1941– 1943 рр., має бути пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави [2].

Заслужують на увагу аспекти меморіалізації Холокосту в музичному мистецтві. Д. Шостакович створив вокальну симфонію №13 «Бабин Яр» (на вірші Є. Євтушенка). Композитори не залишались осторонь від ідеї увічнення пам'яті про місця масового знищення євреїв. Звернення деяких композиторів до теми Холокосту обумовлене особистим травматичним досвідом. Так, композитор Д. Кривицький, чиї дитинство та юність пройшли у Києві, пережив велику втрату – у Бабиному Яру загинули дві його сестри. У 1994 році він створив музичну драму «Бабин Яр» (на власне лібретто за поемою Є. Євтушенка).

У європейському мистецтві меморіальним жанром був реквієм, тож і тема трагічної сторінки нашої історії отримала у ньому своє втілення. В авторській інтерпретації Є. Станковича «Бабин Яр» (текст Д. Павличка) синтезується з єврейською культурою у жанрі каддиш-реквієму. Каддиш в іудаїзмі є гімном хвали Богу, який зазвичай читається арамейською мовою в кінці основних розділів усіх богослужінь в синагозі. Ядром молитви є фраза: «Нехай буде

прославлене і освячене велике ім'я Бога в усьому світі, який Він створив за Своєю волею. Нехай Він утвердить Своє царство за твого життя і за днів твоїх». Громада відповідає: «Нехай Його велике ім'я буде благословенним навіки віків». Основна ідея молитви сягає давніх часів і знайшла своє відображення в християнській молитві «Отче наш». Спочатку каддиш читали в рабинських академіях після закінчення публічного вивчення або після проповіді проповідника. Згодом це стало регулярною особливістю синагогальної служби. Молитва виражає, окрім прославлення Бога, благання про швидке усвідомлення месіанського віку; і оскільки воскресіння мертвих асоціюється з приходом Месії, каддиш, зрештою, став молитвою скорботних. Його читають скорботники протягом 11 місяців і один день після смерті одного з батьків або близького родича. Існують довші та коротші форми каддишу [3].

Означена тема увійшла і в інструментальну музику. Для великого симфонічного складу Д. Клебановим була написана Перша симфонія «Мученикам Бабиного Яру». Значущість перелічених творів полягає не тільки в їх художній цінності. Вони важливі як свідчення відповідальної культурної політики країни, що має актуалізувати проблему пропаганди музики про події Другої світової війни на рівні творчих проєктів, які формуватимуть громадську думку.

Цього року у День пам'яті жертв Бабиного Яру в Києві презентували аудіовізуальну інсталяцію «Дзеркальне поле». На території урочища Бабин Яр відкрили новий меморіал, який дозволить озвучити територію заповідника, що сприятиме більшій обізнаності про трагічні події часів окупації Києва у 1941 році. Захід відвідали представники багатьох конфесій та перші особи держави, зокрема, президент Володимир Зеленський.

Частина нової інсталяції розташована на дорозі Скорботи (від вулиці Юрія Іллєнка до пам'ятника «Менора») і на площі біля пам'ятника «Менора». У стовпи уздовж Алеї скорботи до пам'ятника «Менора» вмонтовані 32 динаміка, які створюють звуковий коридор з ефектом хору. З кожної колонки звучать

дорослі та дитячі голоси, які перераховують нескінченний список імен людей, які стали жертвами Бабиного Яру. Також відвідувачі зможуть почути фрагменти з мемуарів, свідощів, історичних документів, іудейські і християнські релігійні тексти, відомі музичні твори, а також композиції видатних сучасних українських та світових композиторів і виконавців. Деякі з цих музичних творів були спеціально написані для проекту Меморіального центру «Бабин Яр».

Друга частина інсталяції являє собою сорокаметровий дзеркальний диск з десятима високими металевими колонами. Колони і диск простріляні кулями того ж калібру, який нацисти використовували під час масових убивств. Завдяки дзеркальному ефекту відвідувачі інсталяції будуть бачити отвори від куль в своєму відображенні. Інсталяція діятиме 24/7 і вночі крізь ці отвори буде пробиватися світло, створюючи ефект міражу. Щогодини лунатиме звук, що символізує пам'ять про жертв Бабиного Яру. За задумом авторів така аудіоінсталяція дозволить відвідувачам заповідника відчувати, через які трагічні події пройшов Київ в минулому.

Меморіальний центр Холокосту «Бабин Яр» разом з міжнародним видавництвом De Gruyter будуть видавати спільний науковий журнал, присвячений дослідженню історії Холокосту в Східній Європі – «Східноєвропейські дослідження Холокосту: міждисциплінарний журнал Меморіального центру Холокосту «Бабин Яр»». Засновники часопису сподіваються, що це багатопрофільне наукове видання перетвориться на головну міжнародну платформу для публікації теоретичних досліджень на тему Холокосту та Другої світової війни. Особливу увагу видавці планують приділити взаємозв'язкам між насильством та пам'яттю, а також післявоєнним дискусіям про наслідки Холокосту в різних національних та транснаціональних контекстах європейської історії. Журнал буде виходити два рази на рік.

Важливим суспільно значущим заходом була наукова конференція КНУ ім. Тараса Шевченка, приурочена до 80-річчя від початку розстрілів у Бабиному

Яру. Із закликом не залишатись осторонь важливої історичної теми до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України Валерій Смолій: «Бабин Яр став світовим символом Холокосту, незагойною раною людства. Трагічний вимір катастрофи українського єврейства складно досягнути і в раціональній площині, і в емоційній; про масові вбивства євреїв написано тисячі праць, оприлюднено численні свідчення й безліч фотодокументів. Але тема видається невичерпною через безпрецедентний характер феномена Холокосту й спричиненого ним травматичного досвіду. Ми зобов'язані зберігати пам'ять про цю історичну подію, рішуче й незворотно засуджувати таке масштабне зло, аби не відбулося повторення подібних трагедій» [4].

Отже, процес формування сталої концепції історичної пам'яті для сучасного українського суспільства залишається актуальною проблемою. Зокрема, це стосується меморіалізації простору Бабиного Яру і створення національного меморіалу у місці, яке уособлює трагедію євреїв, українців, усіх, хто потрапив під молот нацистських злочинів. Бабин Яр як місце пам'яті – це тест для нашої країни (і суспільства, і держави) на здатність взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле та виробити гідну лінію державної політики вшанування жертв.

Література:

1. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІПЕНД, 2013. 600 с.
2. <https://ipend.gov.ua/wpcontent/uploads/2020/11/podolskyi/istorychna.pdf>
3. <https://www.britannica.com/topic/Kaddish>
4. <http://www.univ.kiev.ua/news/11830>

Воронянський О. В.

канд. іст. наук, проф.

Державний біотехнологічний університет

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ ХАРКОВА В ГОЛОКОСТІ

Німецька окупація Харкова тривала з 24-25 жовтня 1941 з перервами до 23 серпня 1943 року. Ще напередодні захоплення Харкова командувач 55-го армійського корпусу генерал Ервін Фіров видав наказ про правила поведінки німецьких солдатів щодо цивільного населення, в якому наголошувалося, що крайня жорсткість у поводженні з місцевим населенням є «необхідною та обов'язковою» [1]. Перші кілька днів місто фактично було віддано на поталу солдатам вермахту, які вже в перші дні окупації на балконах будинків і телеграфних стовпах вздовж центральних вулиць міста було повішено 116 городян. Солдати вермахту під виглядом боротьби з опором та саботажем не лише вішали та розстрілювали, але й гвалтували та грабували. Багато людей було вбито внаслідок проведення політики взяття заручників [2].

До місць масових убивств та поховань у Харкові відносять: Дробицький Яр, Лісопарк, табори військовополонених у Холодногірській в'язниці та районі ХТЗ (де окупанти розмістили єврейське гетто), Салтівське селище (місце розстрілу пацієнтів Сабурової дачі), клінічне містечко на вул. Трінклера (місце спалення живцем кількох сотень поранених), двір готелю «Інтернаціонал», нині «Харків» (місце масового розстрілу заручників). З 27 грудня 1941 року розпочалася ліквідація гетто: під приводом відправки на роботу в Полтавську область, нацисти почали вивозити євреїв у Дробицький яр. У Дробицькому яру розстрілювали полонених червоноармійців та психічно хворих людей. Загалом, за архівними даними, тут було розстріляно від 16 до 20 тисяч людей [3].

Терор та репресії німецької влади були спрямовані не лише проти євреїв, але в першу чергу, проти комуністів та патріотично налаштованого місцевого

населення, а також проти «азіатсько-неповноцінних», циган, психічно хворих людей, інвалідів та ін. Однак після Другої світової війни саме Голокост як геноцид єврейського народу дістав найбільшого висвітлення у світовій літературі, спрямованій на дослідження військових злочинів гітлерівського режиму.

Голокост у Харкові розділяють на два періоди: осінь 1941 – весна 1942 року, та літо 1942 – осінь 1943 року. У перший період винищенням єврейського населення займалися, головним чином, айнзатцгрупи. 16 листопада 1941 року до міста прибув основний склад особливого підрозділу німецьких військ, який здійснював масові вбивства цивільних осіб на окупованих територіях та відігравав провідну роль у «остатньому вирішенні єврейського питання» – зондеркоманда 4А айнзатцгрупи «С» під керівництвом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля. У пеші ж дні цією зондеркомандою було розстріляно та повішено 200 комуністів та заарештовано понад 1000 мирних жителів. Усього за перший період голокосту німецькими окупантами, включаючи й армійські підрозділи, було знищено до 90% єврейського населення області [4].

Проте у ліквідації єврейського населення Харківщини активну участь приймала й українська допоміжна поліція. Антиєврейські акції були чудовою нагодою збагатитися для її співробітників, тим більше, що окупаційна влада офіційно надавала їм право привласнювати частину майна знищених жителів. Немає доказів, що до 14 грудня 1941 р. поліцаї приймали безпосередню участь у вбивствах євреїв у Харкові. Однак саме вони використовувалися при їх виявленні та арештах і облавах. Так, за дорученням заступника начальника поліції Мінжулівського у листопаді 1941 р. поліцейські Сіренко та Півень заарештували професора медицини Ліфшиця, який незабаром був розстріляний [5].

У середині грудня 1941 р. поліцаї під час переселення євреїв у гетто налаштовували молодь знущатися над ними та відбирати їх речі [6], били та

розстрілювали тих, хто не міг більше йти [7]. А вже здругої половини випадки, коли співробітники поліції знищували євреїв з особистої ініціативи, а не за наказом окупантів, стали нормою. Українська поліція охороняла територію єврейського табору [8], а її співробітники брали участь у пограбуванні та вбивствах ув'язнених [9]. І хоча поліцаї не були задіяні в розстрілах євреїв у Дробицькому Яру, але після його закінчення акції вони взяли участь у розграбуванні майна убитих [10].

Відомо, що близько 400 євреїв, головним чином старі та хворі, котрі просто фізично не змогли дійти до табору, були закриті у приміщенні синагоги на вулиці Міщанській, де й померли від голоду та морозів. Як з'ясувалося, на території цієї синагоги співробітником допоміжної поліції Локтевим було особисто вбито кілька євреїв [11]. У січні 1942 року той же Локтев вбив ударом залізної труби по голові єврейську дівчинку [12].

Під час другого періоду (літо 1942 – осінь 1943 року) знищенням євреїв займалися головним чином органи поліції та СД. У другій половині 1942 року українська а поліція взяла активнішу участь у пошуках та вбивствах євреїв. У цей період поліцаї часто залучалися до прямих акцій знищення [13].

Необхідно сказати, що хоча основу особистого складу української поліції складали уроженці Центральної та Східної України, керівні пости в ній (принаймні до середини 1942р.) посідали вихідці з Галичини. В основному це були члени похідних груп ОУН(м), які брали активну участь у процесі створення органів поліції у Харкові. На короткий час мельниківцям навіть вдалося захопити командування в органах допоміжної поліції у Харкові.

Метою для них було не лише захоплення влади на окупованій нацистами території України, але й етнічна зачистка ворожого (згідно з оунівською ідеологією) до української нації народів єврейського народу. Не можна однозначно вважати, що участь ідеологічно налаштованих галицьких поліцаїв у антиєврейських акціях була самоціллю. Головні свої завдання вони бачили у знищенні радянського державного устрою та створенні моноетнічного

українського політичного простору під протекторатом нацистської Німеччини. Однак використання гасла боротьби проти жидо-більшовизму активно використовувалося оунівцями в антирадянській боротьбі.

У цілому необхідно відмітити, що українська допоміжна поліція значну роль у знищенні євреїв на території Харківщини відіграла. Співробітники поліції брали участь в арештах та виселеннях євреїв, охороняли місця їх концентрації, залучалися до розстрілів, грабували майно убитих ними євреїв. Після проведення акцій знищення українські поліцаї брали активну участь у полюванні на вцілілих євреїв, особливо у другій половині 1942 року.

Література:

1. Военный Трибунал 4-го Украинского Фронта. Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. М.: Госполитиздат, 1943. 96 с.
2. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
3. АХОУСБУ. – Д. 18919. – Л. 92-95.
4. Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941-1944 гг. Энциклопедический справочник. Харьков: Каравелла, 2001. 376 с
5. АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 153.
6. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 1/ Ред.-сост., автор предисловия и комментариев Б. Забарко. К., 2006. 524 с.
7. Крапивный О. Как это было. Рассказ очевидца. *Шалом*. 2004. №1.
8. Джанелидзе Белла. Yad Vashem. О. 93 – Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies. – F. N. 29459.
9. АХОУСБУ. – Д.18919. – Л.92-95.
10. АХОУСБУ. – Д.20 983. – Л.135-137-об.

11. АХОУСБУ. – Д.30508. – Л. 28-28-об.
12. АХОУСБУ. – Д.30508. – Л. 26-26-об.
13. АХОУСБУ. – Д.30508. – Л. 47-об.-48.

Гончарова О.С.,

канд. іст. наук, доцент кафедри історії України

Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С.Сковороди

**ПРОРЯВИ АНТИСЕМІТИЗМУ З БОКУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ
ХАРКІВЩИНИ У РОКИ НАЦИСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941-1943 рр.)**

Україна завжди була й залишається на сьогодні країною з строкатим за етнічною приналежністю населенням. Тож, сьогодні досить важливим є формування в українському суспільстві толерантного ставлення до осіб іншої етнічної приналежності. Досягти цього можна лише через вивчення їх історії, як героїчної, так і трагічної. Зокрема, значний інтерес викликають події Голокосту та ставлення населення до трагедії єврейського народу. Майже два роки територія України перебувала під контролем окупаційної влади в роки Другої світової війни, що привело до значних змін у всіх сферах життя населення та поставило їх перед вибором, які стратегії поведінки обирати. Мали вони й визначити своє ставлення до тотального винищення єврейства. Запровадивши зміни в економіці, легітимізувавши релігійне життя, нациське командування намагалося здобути лояльність певної кількості місцевих жителів, в першу чергу тих, кого не влаштовував режим, що склався у міжвоєнний період. Шукало німецьке командування й підтримки місцевим населенням заходів спрямованих на систематичне знищення євреїв. На досягнення цієї мети було розгорнуто потужну пропагандистську кампанію антисемітського спрямування, яка знайшла відгук у деякої частини жителів Харківщини. Тож, важливим аспектом при дослідженні Голокосту є аналіз мотивів тих мешканців регіону, хто йшов на співробітництво з окупаційними властями й долучався до проведення каральних акцій щодо євреїв.

З часів проголошення незалежності України українськими дослідниками були розроблені різні аспекти історії Голокосту. Досить детально вивчено регіональні особливості долі євреїв під нацисткою окупацією; досліджені історії Праведників народів світу; оприлюднені статистичні дані жертв Голокосту; проаналізована антиєврейська німецька пропаганда на окупованих українських землях; вивчена участь євреїв в русі Опору нацистському режиму. Не позбавлена уваги дослідників і проблематика українсько-єврейських стосунків під час окупації. З огляду на досліджувану в статті проблему, особливої уваги заслуговують наукові розвідки Ф. Винокурової [2], Я. Грицака [3], Ю. Радченко [11]. Окремі аспекти участі місцевих жителів у Голокості чи, навпаки, їхньої протидії винищенню євреїв розкриваються у роботах К. Беркгофа [1], А. Скоробогатова [13]. Не зважаючи на це, зазначена тема залишається малодослідженою. Допомогти у з'ясуванні багатьох аспектів проблеми можуть спогади учасників подій [4; 6-8; 12]. Вони містять цікаві та часто суттєві деталі й подробиці, що проливають світло на ті чи інші події, пов'язані з Голокостом в Україні в розрізі окремих населених пунктів, доповнюють і уточнюють наявні архівні документи і матеріали, хоча, зрозуміло, по відомим причин, і самі потребують критичного аналізу, доповнення та уточнення. При використанні цього комплексу документів слід враховувати ту обставину, що автори спогадів часто викладають події не так, як вони сприймалися ними в момент їх здійснення, а так, як вони сприймаються ними сьогодні, що, природно, призводить до деякого спотворення істини. Цьому спотворенню сприяють і пережиті ними страждання і жахи, а також міфи і стереотипи, що довгий час панували в колишньому СРСР.

Як свідчать джерела, певна частина українського суспільства співпрацювала з нацистами й допомагала їм у винищенні єврейського населення. Певну роль у дотриманні такої позиції відігравав антисемітизм, який мав місце у 1920-х – 1930-х роках у радянському суспільстві [10]. 26 жовтня нова влада створила Харківську міську управу як орган місцевого

самоврядування, що мала розгалужену систему управлінських структур. Основним їх завданням, як зазначалося у положенні, було втілення в життя всіх постанов, наказів і розпоряджень німецького командування з метою встановлення громадського порядку та відновлення господарського й культурного життя, а також всебічна підтримка німецького військового командування в остаточному розгромі жидо-більшовицьких банд [13, с. 153]. Усім районним бургомістрам, які підпорядковувались міській управі, було наказано створити особливу частину, що мала складатися з трьох груп, одна з яких мала виявляти «комуністів-більшовиків, євреїв та ін.». Ця група повинна була перевіряти «все підозріле населення в своєму районі та мати списки всіх комуністів, євреїв і більшовиків по своєму району» [11, с. 53]. Такі групи були створені й провадили роботу по виявленню зазначених осіб у всіх районах міста. Виселенням євреїв зі своїх квартир активно займалися управляючі будинками. Зокрема, Васильцов Андрій Миколайович в період нацистської окупації обіймав цю посаду на вулиці Конторській. Під час виселення євреїв в бараки Верстатобудівного заводу і ХТЗ у грудні 1941 року він ходив по квартирах, де проживали євреї, і виганяв їх звідти. Після виселення всіх євреїв на територію гетто, наказував членам «трійки» стежити за тим, щоб ніхто з представників цієї національності не проживав у будинках і в разі повернення когось із табору, затримувати та відправляти в поліцію. Так, до жителя одного з будинків, Мартинової Ольги взимку 1941 року, вже після виселення євреїв до гетто, прийшов її сусід Абрам Полушкін, якому вдалося втекти. Ольга налила втікачеві тарілку супу щоб погодувати зголоднілого чоловіка. У цей момент у дворі будинку, де відбувалися події, з'явився Васильцов разом з членами «трійки» Кульовим та Чернишом. Вони заарештували Полушкіна і відвели до поліції, де його вбили [4, с. 162]. Й це не єдиний випадок. У результаті таких дій Васильцова було виявлено та направлено в поліцію кілька євреїв, які повернулися до своїх квартир після ліквідації гетто [11, с. 56].

Окрім того, нацисти використовували українську так звану допоміжну поліцію для організації та безпосередньої участі в стратах єврейського населення та замітання слідів своїх злочинів [3, с. 95]. Так, Л. Марголіна, яка разом з рештою євреїв перебувала в бараках Харківського тракторного заводу, розповідала: «Якось до нашого бараку увійшли поліцаї і почали всіх виганяти з кімнат. «Дорослі – кричали, – у машину, діти і старики залишайтеся біля бараків» [6, с. 42]. Тільки кмітливість її матері врятувала їх від неминучої смерті. Ф. Батирьов пригадує: «Якось я побачив: до рову під'їздить вантажівка з діждою. З вантажівки вийшли поліцаї, полили чимось землю, і з-під снігу проступили обриси тіл. Потім ті ж поліцаї підпалили якесь ганчір'я і кинули в рів... Тієї ж миті у небо піднялась стіна полум'я» [6, с. 92].

Після знищення гетто самоврядування брало активну участь в пошуку тих євреїв, які вижили. 8 лютого 1942 року газета «Нова Україна» в статті «Жиди і тут не вгамувалися...» про процес затримання євреїв Харкова повідомляла: «Поліційний відділ II районної управи затримав на вулицях Харкова та по таємних квартирах у січні 14 жидів. 95 відсотків – це втікачі з гетта, що було приділене для харківських жидів за Тракторним заводом. Але жидівське кодро не бажає коритися і за всяку ціну тікає до міста, щоб провадити серед українців і росіян розкладницьку агітаційну роботу. Районові управи провадять рішучу боротьбу з упертими жидами, які не зупиняються ні перед чим, щоб приховати жидівське обличчя під машкарою українця, татарина чи вірмена... Населення Харкова всіляко повинне допомогти міським управам, зокрема поліційним відділам управ, виявляти жидів та тих, хто їм співчуває й переховує не безкорисно для власної кишені» [5]. Як видно, без допомоги колабораціоністів нацистам було б складніше ідентифікувати тих євреїв, хто вижив.

Поряд зі створенням силових структур, що займались винищенням єврейського населення загарбники велику увагу приділяли пропаганді ідей ненависті до єврейського населення з боку населення регіону. У періодичних виданнях численних листівках, плакатах, брошурах постійно нав'язувалась

думка про те, що на євреях лежить провина в тому політичному режимі, що був встановлений в Україні у 1920-х – 1930-х роках бо обіймали чільні посади в радянській адміністрації. Лунали й звинувачення їх у претензії на світове панування. Так у газеті «Харків'янин» 31 травня 1943 р. зазначалося: «...сьогодні світ бачить: не лише більшовики, але так само англійці і американці позбавлені можливості бодай говорити про справедливість і кращий порядок у світі, бо за ними стоїть руйнацький дух жидівства; що його остаточне викорінення є першою передумовою до спокою, порядку та безпеки Європи завтрашнього дня» [9].

Попри такий пропагандистський тиск серед 35-40 мільйонів українців знайшлося чимало інтелігентів, простих селян і міщан, котрі, ризикуючи життям, надали притулок сотням і тисячам євреїв. Однак у спогадах євреїв, які пережив ці страшні часи, досить часто можна віднайти свідчення зворотної поведінки. Вони стверджують, що місцеві жителі у своїх діях керувалися виключно можливістю отримати матеріальний зиск. За свій порятунок євреї платили золотом або іншими цінними речами. Такі ж свідчення можна знайти й у спогадах місцевих жителів, які були сторонніми спостерігачами трагедії українського єврейства. Вони теж висловлювали впевненість, що рятівники отримували від усіх врятованих, без винятку, золото або інші коштовності, тобто заперечували безкорисливі мотиви поведінки рятівників. Ф. Винокурова у своєму дослідженні з проблеми Голокосту зазначає, що у спогадах тих, хто пережив ці страшні часи, висловлюється дещо стереотипна точка зору щодо антисемітизму з боку місцевої поліції та місцевих жителів. Науковець ставить ці висловлювання під сумнів. Не заперечуючи таких фактів, вона стверджує, що більшість населення все ж доброзичливо ставилась до євреїв та щиросердно співчуваючи, ризикувало власним життям й допомагала їм [2, с. 53-54]. Відмови у порятунку євреям вона пояснює тим, що на окупованій території діяли досить суворі закони, за якими слід було повідомляти про кожного єврея і будь яку чужу людину, що з'являється у районі; заборонялося надавати

притулок навіть на ніч будь-якій прийшлій людині; необхідно було доносити на тих хто допомагав євреям. За порушення цих правил передбачалося суворе покарання: смертна кара без суду й слідства, покарання всієї сім'ї, спалення будинків та ін. [2, с. 56]. Так, Грищенко (Шмуклер) Ганна Вікторівна, якій вдалося втекти з бараків ХТЗ, пригадує, що їй відмовив брат свекрухи, який мешкав у Полтавській області, дати прихисток через страх перед покаранням [7, с. 82]. І таких прикладів можна навести безліч.

Проте, очевидно, що в суспільстві існували й антисемітські настрої, які ставали основною мотивацією для певної частини жителів Харківщини у здійсненні дій, спрямованих проти євреїв. Так, Кіра Солонінкіна пригадувала, що коли колона євреїв рухалась у бік бараків Верстатобудівного заводу «Молоді хлопці з місцевих жителів знущалися над євреями, кидали в нас камінням, вигукували: «Батько Гітлер прийшов! Бий жидів! »[8, с. 159]. Зі спогадів Є. Ласенко дізнаємося, що коли її родина їхала Московським проспектом на них «накинулися з двох боків. Весь наш скарб миттю рознесли» [6, с. 60]. С. Давидова теж добре запам'ятала людей, які стояли обабіч дороги, спостерігаючи за рухом колони. Дехто з натовпу підбігав до колони та сміючись вихоплював з підвод речі – валізи, тюки [12, с. 67]. Ф. Винокурова наводить факти, коли під дією ідеологічного тиску чоловіки єврейських дружин відмовлялись від своїх дружин-єврейок або дітей, народжених ними [2, с. 75].

Частими були випадки, видачі місцевим населенням євреїв, які врятувавшись після масових розстрілів, намагалися віднайти прихисток у рідних. Могилевська Ніна розповіла історію, що після втечі з гетто разом з сусідкою по бараку пішла до села Каплунівка, де жили родичі останньої. Вони пояснили, що у коменданта можна купити документи, які дадуть право жити в селі на законних підставах. Однак, через відсутність коштів біглянки змушені були шукати інші варіанти. Тоді авторка спогадів пішла до своїх родичів, які жили в селі неподалік. Однак і у них вона не змогла знайти кошти на придбання документів. Повернувшись в Каплунівку, вона дізналася, що її попутниця була

видана поліції свекром та страчена [7, с. 90-91]. Значно поширенішим, ніж видавання, було грабування порожніх єврейських домівок під час та після відступу радянських військ [1, с. 96]. Жага помсти, заздрість, пожадливість, антисемітизм і страх були рушійною силою для цих людей. Що безсумнівно, то це те, що антисемітизм не завжди відігравав головну роль, якщо взагалі відігравав яку небудь, у рішенні видати єврея. В обставинах, коли виникала нагода здобути майно або нагороду чи «довести свою надійність», попри колишнє членство в Комуністичній партії, антисемітські упередження часто відігравали другорядну роль у формуванні поведінки неєвреїв до євреїв. Щодо поведінки то, безумовно, багато неєвреїв видавали євреїв, однак є також свідчення, що невелика кількість рятувала єврейських людей. Решта виступала у якості сторонніх спостерігачів. Проте й серед них було чимало тих, хто співчував їм.

Таким чином, ставка нацистів на розпалювання ворожості представників однієї етнічної спільноти проти іншої не виправдалася. Найбільш чітко це проявилось у ставленні городян до трагедії харківського єврейства. Жорстокий, тяжкий час окупації позначився на свідомості, характері людей, ставленні їх один до одного. Доброзичливість та співчуття до горя інших, притаманні харків'янам, все більше поступалися тискові життєвих аномалій. За тих обставин посилювалася їх жорстокість, яку пропаганда намагалася використати проти окремих верств населення, і в першу чергу проти євреїв. І якась частка харків'ян, перш за все націоналістично налаштована, піддалася таким настроям, повірила в забобони, байдуже часом сприймала трагедію євреїв, готова була спрямувати своє невдоволення проти них. Поряд з цим було багато й тих, хто співчував трагедії цього народу, та дехто допомагав їм вижити в тих страшних умовах. Таких людей було небагато. Проте це й зрозуміло, порятунок єврея – це, за умов окупації, ризик, небезпека для власного життя та життя рідних і близьких. Тож зрозуміло, що Праведників було набагато менше ніж тих, хто

зраджував, хто видавав окупантам переслідуваних євреїв, хто брав участь в акціях їх знищення, хто просто був байдужим до їх долі.

Література:

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К.: Критика, 2011. 456 с.
2. Винокурова Ф. Феномен праведників народів світу: до питання людського виміру та людського вибору в екстримальних подіях нацистської окупації: до питання мотивацій дій та вчинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: збірник наукових статей*. Дніпропетровськ: інститут «Ткума», 2015. С. 45-81.
3. Грицак Я. Українці в анти єврейських акціях у роки Другої світової війни. *Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Есеї*. К.: Критика, 2011. С. 95-102.
4. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 1 / Ред.-сост., автор предисловия и комментариев Б. Забарко. К.: Дух і Літера, 2006. 524 с.
5. І.П. Жиди і тут не вгамуються... *Нова Україна*. 1942. № 24. 8 лютого. URL: <https://libraria.ua/numbers/306/11176/> (Дата звернення 12.06.2021)
6. Книга пам'яті Дробницького яру: Спогади. Нариси. Документи. Авторі-укладачі В.П. Лебедєва, П.П. Сокольський. Харків: «Прапор», 2004. 208 с.
7. Ляховицкий Ю. М. Желтая книга. Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения г. Харькова в период оккупации 1941-1943. Вип. 3. Х. Биб-ка газеты «Бенсиах», 1994. 124 с.
8. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1 (7). С. 154-164.
9. Під диктуру жидів. *Харків'янин*. 1943. № 12. 31 травня. URL: <https://libraria.ua/numbers/17/342/> (Дата звернення 12.06.2021)

- 10.Рябченко О.Л., Гончарова О.С. Прояви антисемітизму у вищих навчальних закладах УСРР (1920–1930 рр.). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро, 2020. Вип. 29(2). С. 132-139.
- 11.Радченко Ю. Посібники в унічи́женні: городське самоуправління и Холокост в Харькове» (1941-1942). *Євреї в етнічній мозаїці українських земель у ХІХ – ХХІ століттях. Матеріали доповідей круглого столу 2 червня 2011 р.* Харків: Б. в. С. 53-61.
- 12.Скажи. Дродицкий яр... Очерки. Воспоминания. Документи. Стихи / Автор. Сост. В. П. Лебедева, П. П.Сокольський. Х.: Прапор, 1991. 203 с.
- 13.Скоробогатов А. В. Харків в роки німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

Козерод О. В.,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України

БОРОТЬБА УРЯДУ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЗА ВПРОВАДЖЕННЯ ВИЗНАЧЕННЯ АНТИСЕМІТИЗМУ IHRA

Проблема визнання державними, освітніми та громадськими установами визначення антисемітизму, даного Міжнародним альянсом пам'яті жертв Голокосту (IHRA), є важливою частиною політики нинішнього уряду Великої Британії, очолюваного Борисом Джонсоном. Розширене розуміння антисемітизму, яке британський уряд визнав ще в період перебування при владі Терези Мей, стало важливою частиною його національної політики, і відтоді боротьба за впровадження цього розуміння в життя британського суспільства ведеться чиновниками систематично [1].

Особливого значення цей процес набув в системі освіти, що пов'язано з ідеєю уряду про те, що молоде покоління буде формувати майбутню політику держави щодо «єврейського питання» і боротися з антисемітизмом серед представників майбутніх поколінь. Чиновником, який очолював рух з просування цього визначення в освітніх установах протягом останніх кількох років, є міністр освіти Великої Британії Гевін Вільямсон. Чиновник має досить жорстку позицію стосовно антисемітизму. Так, під час однієї з дискусій Гевін Вільямсон на слуханні у спеціальному комітеті з питань освіти заявив, що «людей, які сповідують антисемітизм, слід звільняти з університетів» [2].

Відповідаючи на питання про сумнозвісного професора Брістольського університету Девіда Міллера, який наразі знаходиться під слідством у справі про серію підбурливих висловлювань про єврейських студентів, міністр освіти

підкреслив, що він «ніколи не очікував, що університет буде терпіти расистів». Згаданий професор називав єврейські спілки університетів (JSocs) «політичними пішаками жорстоких расистів», «будував плани з перемоги над ідеологією сіонізму на практиці» та переслідував єврейських студентів [3]. Антисемітизм цього викладача став об'єктом слухань в Спеціальному комітеті з освіти. «Я ніяк не очікував, що в університеті будуть миритися з будь-якою формою расизму, і очікую звільнення тих, хто поширює антисемітизм, зі штату співробітників» [4], – додав міністр під час вищезгаданих слухань.

Слід зазначити, що низка академічних співробітників британських вишів не підтримали міністра в його ставленні до випадку професора Міллера. Вони розпочали кампанію «Підтримайте Девіда Міллера», представник якої підкреслив: «Гевін Вільямсон та інші міністри уряду повинні сформувати свою позицію замість того, аби постійно піддаватися масштабній кампанії цензури, яку ізраїльські лобісти нав'язують британським школам й університетам». Але, незважаючи на це, у жовтні 2021 року професор Міллер був змушений підти з посади [5].

Іншим приводом для дискусії з питання антисемітизму в університетах Великої Британії стала ситуація в Школі східних і африканських досліджень (SOAS). Голова експертної незалежної комісії, створеної для розгляду питання ненависті до євреїв в одному з провідних лондонських університетів – Школи східних і африканських досліджень (SOAS), – розкритикував керівництво вишу через ігнорування проблеми антисемітизму. Професор Goldsmiths University of London Девід Хірш, який очолює комісію, у серпні 2021 року опублікував відкритого листа, в якому зазначив, що SOAS може бути інституційно антисемітською освітньою установою, і ця проблема в ній є структурною.

Професор Девід Хірш був призначений Школою східних і африканських досліджень (SOAS) головою комісії з розгляду скарги, поданої аспірантом з Канади Ноа Льюїсом, котрий заявив, що постраждав через «токсичне антисемітське середовище у виші» [6]. Спочатку Льюїсові, який був змушений

покинути виш через антисемітське ставлення, виплатили 500 фунтів стерлінгів в межах угоди з адміністрацією вишу, проте він за допомогою двох благодійних юридичних організацій подав апеляцію та отримав в березні 2020 роки від вишу 15 000 фунтів стерлінгів. Саме тоді апеляційна комісія закликала SOAS призначити зовнішніх спостерігачів для більш ґрунтовної перевірки наявності антисемітизму в коледжі та в його Студентському союзі. Професор Хірш заявив: рекомендація ігнорувалася більше року, і це свідчить про те, що керівництво може бути учасником процесу генерування інституційного антисемітизму. Раніше віце-канцлер SOAS Адам Хабіб пропонував керівництву вишу прийняти новий кодекс боротьби з антисемітизмом, й академічні співробітники проголосували за те, аби в стінах вишу не діяло визнане багатьма країнами визначення антисемітизму IHRA [7].

На початок вересня 2021 року міністр освіти Великої Британії Гевін Вільямсон підвів проміжні підсумки своєї роботи щодо впровадження в університетах країни визначення антисемітизму IHRA. 10 вересня чиновник заявив: кількість університетів, що прийняли це визначення, зросла за рік з 30 до 80, тобто на 160%. Вільямсон похвалив керівників цих 80 вишів, які взяли на себе зобов'язання боротися з антисемітизмом в кампусах. Він закликав тих керівників університетів країни, які ще не зробили цього, діяти швидше на тлі різкого зростання проявів антисемітизму в студентських містечках через нещодавню 11-ти денну війну між Ізраїлем і Газою.

При цьому Вільямсон попередив, що деякі університети, схоже, більше зацікавлені в проведенні неоднозначних академічних заходів. «Віце-канцлери, які від свого імені дозволяють цим ініціативам реалізовуватися, повинні розуміти, що вони нічого не роблять, крім як підривають суспільну довіру, збільшують суперечки та завдають шкоди освітньому сектору. Я закликаю вас допомогти згуртувати нашу націю, а не роз'єднати її ... Давайте разом боротися з несправедливістю й сприяти рівності студентів і співробітників» [8], – підкреслив міністр. Минулого року британський уряд звернувся до всіх 150

вишів Сполученого Королівства із закликом прийняти визначення IHRA до грудня 2020 року. В іншому випадку їм може загрожувати можливе скорочення фінансування. Багато провідних університетів Russel Group вже прийняли визначення антисемітизму Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту – включно з Оксфордом, Кембриджем, Единбургом і Даремом. Проте деякі викладацькі та студентські групи намагаються скасувати це рішення, в той час як інші виступають за спрощене визначення антисемітизму, що міститься в Єрусалимській декларації [9].

Варто зазначити, що прийняття визначення антисемітизму IHRA протягом 2021 року поступово стало важливим фактором життя не тільки британської освітньої системи, а й політики. Незважаючи на те, що уряд Сполученого Королівства концентрує свої зусилля на просуванні нового визначення серед молоді – в основному студентської, яка в майбутньому складатиме еліту суспільства, – це питання все більш стає об'єктом політичних дискусій. Так, в Шотландії навколо приєднання деяких політиків правлячої коаліції до визначення антисемітизму IHRA розгорілася масштабна політична полеміка. Шотландські консерватори закликали партію «зелених», яка нещодавно увійшла до правлячої коаліції, визнати визначення антисемітизму IHRA або покинути уряд [10]. Шотландські «зелені» від самого початку мали особливий погляд на події на Близькому Сході та не визнавали ХАМАС терористичним угрупованням. Таким чином, якщо «зелені» не підуть на цей крок, два міністри від Партії «зелених» будуть змушені скласти свої повноваження. Першого міністра Ніколу Стерджен шотландські консерватори закликали негайно поставити ультиматум лідерам «зелених» – Патріку Гарві та Лорні Слейтер. Колишній лідер шотландських консерваторів Джексон Карлоу, MSP від Іствуда, зазначив: «Якщо партія „зелених“ не підтримає всесвітньо визнану позицію з антисемітизму, як це зробили всі інші партії в Шотландії, її члени не підходять для роботи в шотландському уряді». «Зелені, особливо їх міністри в уряді, повинні підтримати цю пануючу позицію або бути

відсторонені від посади. Їхні погляди виходять за межі радикальності. Вони абсолютно небезпечні. Нікола Стерджен не може закривати очі на цю крайню точку зору її нових партнерів з коаліції» [11], – додав він. Уряд Шотландії прийняв визначення антисемітизму IHRA 2017 року, проте позиція його нового молодшого партнера, вочевидь, суперечить цьому визначенню. Голова політичного департаменту організації «Кампанія проти антисемітизму» Джо Гласман підкреслив: «Нікола Стерджен, що запросила шотландських „зелених“ до своєї адміністрації, також повинна терміново прояснити політику шотландського уряду. Якщо їй не вдасться контролювати екстремістські елементи свого урядового партнера, вона буде винна в тому, що підняла ці погляди на рівень національної дискусії Шотландії й транслиувала їх в політиці Великої Британії» [12].

Міжнародний альянс пам'яті жертв Голокосту (IHRA) сформулював своє визначення антисемітизму 2016 року на пленарному засіданні в Бухаресті. Воно містить, зокрема: - заклики до заподіяння шкоди євреям в ім'я радикальної ідеології; - демонізацію або стереотипні звинувачення євреїв в контролі над ЗМІ та економікою; - заперечення права єврейського народу на самовизначення; - звинувачення в тому, що Держава Ізраїль веде расистську політику; - порівняння політики Ізраїлю з нацистською; - звинувачення людей єврейської національності в тому, що вони більш лояльні до Держави Ізраїль, ніж до своєї країни; - звинувачення євреїв в тому, що вони перебільшують масштаби Голокосту та інші [13].

Уряд Великої Британії є світовим лідером в просуванні визначення антисемітизму IHRA в державних та освітніх установах, а також в боротьбі з проявами антисемітизму за допомогою правоохоронних органів. Вивчення характерних особливостей формування та реалізації цієї політики є актуальною дослідницькою задачею, яка може допомогти при створенні нової, орієнтованої на курс євроінтеграції концепції національної політики України. Це також

зможе допомогти українському суспільству наблизитися до розуміння рівня дотримання прав національних меншин, властивих західній демократії.

Література:

1. UK Government's adoption of the IHRA definition of antisemitism // UK Parliament. House of Commons Library. 4 October 2018. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/uk-governments-adoption-of-the-ihra-definition-of-antisemitism/>
2. Williamson wrong to force universities to abide by antisemitism definition, say lawyers by Harriet Sherwood // The Guardian. 7 January 2021. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2021/jan/07/williamson-wrong-to-force-universities-to-abide-by-antisemitism-definition-say-lawyers>
3. Now 'end of Zionism' academic says Bristol Jsoc is 'Israel's pawn' by Lee Harpin // The Jewish Chronicle. 18 February 2021. URL: <https://www.thejc.com/news/uk/now-end-of-zionism-academic-says-bristol-jsoc-is-israel-s-pawn-1.511915>
4. Там само.
5. Bristol University: Professor David Miller sacked over Israel comments // BBC News. 1 October 2021. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-england-bristol-58765052>
6. Soas could be institutionally antisemitic, says chair of complaint panel // The Jewish Chronicle. 6 August 2021. URL: <https://www.thejc.com/news/uk/soas-could-be-institutionally-antisemitic-says-chair-of-complaint-panel-1.519357>
7. Там само.
8. Education Secretary praises 160 per cent rise in universities adopting IHRA // The Jewish Chronicle. 10 September 2021. URL: <https://www.thejc.com/news/uk/education-secretary-praises-160-per-cent-rise-in-universities-adopting-ihra-1.520339>
9. Там само.

10. Tories call for Greens to be removed from government after concerns by Jewish community by Gina Davidson // Scotsman. 12 September 2021. URL: <https://www.scotsman.com/news/politics/tories-call-for-greens-to-be-removed-from-government-after-concerns-by-jewish-community-3379946>

11. Там само.

12. Nicola Sturgeon criticised for promoting ministers who don't support IHRA by Lee Harpin // Times of Israel. 6 September 2021. URL: <https://jewishnews.timesofisrael.com/nicola-sturgeon-criticised-for-promoting-ministers-who-dont-support-ihra/>

13. What is antisemitism? Non-legally binding working definition of antisemitism // Holocaust Remembrance Alliance.

URL: <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism>

Лялюк І. М.,

учитель російської мови та зарубіжної літератури

Харківської гімназії № 65

ЕЛІ ВІЗЕЛЬ – ПИСЬМЕННИК, ЯКИЙ ПЕРШИМ РОЗПОВІВ ПРАВДУ ПРО ГОЛОКОСТ

Проста вчительська істина: бувають складні класи, а бувають важкі теми. Говорити про Голокост на уроці – робота не просто важка, але вимагає, крім серйозної підготовки, справжньої мужності та одночасно делікатності. Мужності насамперед. Насильство, змінюючи обличчя та маски, на жаль, все ще залишається головною складовою людських стосунків. Нетерпимість, яка споконвіку вросла у свідомість наших співвітчизників, змушує шукати «зовнішніх» і «внутрішніх» супостатів всюди, роблячи нещасними всіх: як уявних «ворогів» – таджиків, азербайджанців, євреїв, узбеків, так і тих, хто бачить у них причину власних лих та невлаштованості. Голокост дав страшний урок людству. Говорити про нього необхідно, забувати і тим більше замовчувати – моральний злочин, який можна порівняти за масштабами з самим Голокостом.

У перекладі з давньогрецької Holocaustosis означає «всеспалення», «знищення вогнем», «жертвопринесення». Для означення газових камер та крематоріїв у таборах смерті, де знишувались євреї цей термін вперше використав лауреат Нобелівської премії миру письменник Елі Візель. А в сучасній науковій літературі та публіцистиці він позначає політику нацистської Німеччини, та її союзників і посібників з переслідування та знищення євреїв 1939-1945 роках. Викладання теми Голокосту, осмислення його уроків важливий компонент освітньо-виховного процесу. Робота на уроках зарубіжної літератури з творами, автори яких були учасниками подій, дозволяє побачити

внутрішній світ людей, які пережили Голокост, дізнатися деталі, раніше невідомі, усвідомити Катастрофу як окрему трагедію особистості та одночасно як загальнолюдську трагедію [5, с. 6]. За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв. 27 січня увійшов у історію як день пам'яті жертв Голокосту. Саме в цей день 1945 року Радянська армія звільнила найбільший нацистський табір смерті Освенцім. Число померлих у ньому близько 4 мільйонів осіб. Освенцім – лише один із тисяч таборів та гетто, які організували нацисти. Дізнавшись про нього, світ здригнувся. Навіть сьогодні багатьом неможливо уявити всі жахи, які відбувалися в цьому та подібних таборах. Одним з в'язнів цього констабору був Елі Візель. Вивчивши там, він всьому світу розповів про жахи перебування в таборі. Вивчення літературних творів цього автора, в яких змальовано його особисті переживання та події, свідком яких він став у концтаборі, на уроці літератури буде сприяти формуванню толерантного ставлення до представників інших національних груп, протидії насильству щодо особистості, що ґрунтується на національній ненависті.

Елі Візель – відомий письменник, журналіст, громадський діяч усе своє життя після закінчення Другої світової війни присвятив боротьбі з антисемітизмом, запереченням Голокосту та переслідуванню нацистів. Першою його книгою стала видана 1956 року в Аргентині «І світ мовчав». Через два роки, скоротивши текст і переклавши його французькою, Елі Візель видав свою книгу під назвою «Ніч». Роман одразу став бестселером та приніс його автору світову популярність. «Ніч» була перекладена 18 мовами. Усього ж на рахунок Елі Візеля понад 40 книг, багато з яких присвячено Голокосту, а також єврейській культурі та історії, зокрема: «Світанок» (1961), «День» (1961), «Пісня мертвих» (1966), «Жебрак з Єрусалиму» (1968), «Через покоління» (1970), «Євангеліє роздертого єврейського поета» (1980), «Сутінки» (1987) [4]. Українські читачі теж отримали можливість познайомитися з творами письменника рідною мовою. 2006 р. у видавництві «Дух і літера» вийшла друком книга Елі Візеля «Ніч. Світанок. День» українською мовою. 1986 року

письменник став лауреатом Нобелівської премії миру за свій роман «Ніч». У повідомленні Нобелівського комітету говорилося, що послання Елі Візеля ґрунтується на особистому досвіді, отриманому в таборах смерті Гітлера. І дійсно, «Ніч» Елі Візеля – це твір літератури про Голокост із явно автобіографічним ухилом. Автор побудував сюжет книги – принаймні частково – на власному досвіді Другої світової війни [3].

Народився Елі Візель 30 вересня 1928 року в Трансільванії, у містечку під назвою Сігет. Його батьками були Сара Фейг та Шломо Візель. Вдома сім'я Візеля більшу частину часу говорила на ідиш, а також німецькою, угорською та румунською мовами. Батько Візеля, Шломо, прищепив своєму синові сильне почуття гуманізму, спонукавши його вивчати іврит і читати літературу, тоді як мати заохочувала його вивчати Тору. Візель сказав, що його батько був розумом, а його мати Сара пропагувала віру [1]. У Сігеті, 12-річним підлітком, зустрів майбутній письменник Другу світову війну. У 1940 році його рідне містечко було приєднано до Угорщини, і тому до певного часу війна там майже не відчувалася. Атмосферу того часу Елі Візель змальовує у романі «Ніч». Він починається з розповіді про служника при хасидській синагозі Сігета Моше-сторожі, який дивом урятувався від розстрілу в польському лісі 1941 року. Цей старий, що зумів вибратися з розстрільного рову, повертається в Сігет і ходить від одного єврейського будинку до іншого, розповідаючи про те, що сталося з ним і тисячами інших євреїв, які залишилися у невідомій братській могилі. І ось що найжахливіше: йому не вірять. Його звинувачують у тому, що своїми розповідями він намагається тиснути на жалість та випрошує милостиню. Його вважають божевільним. «Я і сам йому не вірив», – пише автор [7]. Але невдовзі усіх євреїв зігнали до гетто, а через чотири роки Угорщини дістався й Голокост. Елі Візель та його сім'я – батьки та три сестри – були відправлені до Освенціума.

Мати Елі та молодша сестра Ципора не пережили табір. Елі з батьком залишився в живих, і вони стали підтримкою один для одного, проходячи разом

фізичні та душевні муки, з якими вони стикалися щодня. У інтерв'ю Опрі Уінфрі він зізнався, що його основною мотивацією в спробах вижити в Освенцимі було знання того, що його батько все ще живий: «Я знав, що якщо я помру, він теж помре» [2]. Під час перебування в Освенцимі Елі та його батько працювали на електротехнічній фабриці, де вони часто терпіли щоденні побиття та дуже мало їли чи пили. У таборі вони залишилися до кінця 1944 року, коли наступ радянських військ змусив німців евакуювати всіх у табір Бухенвальд. Марш до нього, на холоді та снігу майже вбив їх, а батько Елі до цього ще й захворів на дизентерію. Він помер за три місяці до того, як табір був звільнений у 1945 році [6]. Після війни Елі та ще близько 400 інших єврейських дітей та підлітків, звільнених із концтаборів, були відправлені до притулку міста Екуї у Верхній Нормандії та деякий час жили там під егідою єврейської організації. Загалом у Франції Візель провів кілька років. Тут же Елі зрештою возз'єднався зі своїми двома старшими сестрами Беатріс та Хільдою. 1948 року 20-річний Візель починає вивчати літературу, філософію та психологію в Сорбонні, але навчання так і не закінчує. Він підробляє викладанням івриту, а також багато пише – і в результаті стає професійним журналістом. Елі швидко стає популярним журналістом і починає робити репортажі з різних країн для багатьох ЗМІ. Зокрема, 1961 року Візель висвітлює суд над нацистом Адольфом Ейхманом, який відповідав у нацистській Німеччині за «остаточне вирішення єврейського питання». Через чверть століття, 1987 року, Візель і сам виступить як свідок у суді над ще одним нацистським злочинцем – знаменитим своєю жорстокістю «ліонським м'ясником» Клаусом Барбі [6].

Протягом десяти років після війни Візель відмовлявся писати чи обговорювати свій досвід під час Голокосту. Дні, проведені в таборі перевернули життя Елі назавжди – те, що раніше здавалося йому непохитною істиною, розсипалося, як купка попелу з крематоріїв. «Ніч минула, в небі сяяла ранкова зірка, і я теж став зовсім іншим. Колишній я – хлопчик, який вивчав

Талмуд – зник у язиках полум'я. Залишилася лише схожа на мене оболонка. Чорне полум'я проникло в мою душу і спопелило її», – напише потім Візель у своїх мемуарах [3]. Він почав переглядати своє рішення після зустрічі з французьким письменником Франсуа Моріаком, лауреатом Нобелівської премії з літератури 1952 року, який зрештою став близьким другом Візеля. Моріак був побожним християнином, який брав участь у французькому русі Опори під час війни. Він порівнював Візеля з «Лазарем, що воскрес із мертвих» і бачив змученими очима Візеля «смерть Бога в душі дитини» [4]. Моріак переконав його написати про свої болісні переживання. Про те, що це був жах, засвідчують слова зі вступної частини роману: «Я ніколи не забуду тієї ночі, першої ночі в таборі, яка перетворила моє життя в одну довгу ніч, сім разів прокляту і сім разів запечатану. Ніколи не забуду цього диму. Ніколи не забуду маленьких постатей дітей, чиї тіла перетворилися на клуби диму під безмовним блакитним небом. Ніколи я не забуду те полум'я, що назавжди поглинуло мою віру. Ніколи не забуду тієї нічної тиші, яка на всю вічність позбавляла мене бажання жити. Я ніколи не забуду тих моментів, які вбили мого Бога і мою душу і перетворили мої мрії на прах. Я ніколи не забуду цього, навіть якщо приречений жити так довго, як Сам Бог. Ніколи» [7].

Візель написав книгу «Ніч» як розповідь Еліезера, підлітка якого доставили спочатку до концентраційного табору Освенцим, а потім Бухенвальд. Знаючи біографію письменника стає зрозумілим, що мова йде про нього та його батька, та ті жахи, які їм довелося пережити свого часу у таборах. Проте, подорож Еліезера до пекла почалася, ще до таборів, з жовтої зірки, яку нацисти змушували носити євреїв. На ній було написано слово Jude – «єврей» німецькою. Це символ переслідувань нацистів. Часто це був знак смерті, оскільки німці використовували його, щоб ідентифікувати євреїв та відправляти їх до концентраційних таборів, де мало хто вижив. Еліезер спочатку не думав про те, щоб носити його, бо пишався своєю релігією [7]. Він ще не знав, що це означає, які несе в собі небезпеки.

Подорож у табори проходила у формі поїздки на потязі. Євреї були запаковані в чорні як воронове крило залізничні вагони, де не було місця, щоб сісти, ні туалету, ні надії. При вході до таборів чоловіків, жінок та дітей зазвичай поділяли. «Чоловіки зліва! Жінки праворуч!» ... Вісім слів, сказаних тихо, байдуже, без емоцій. Вісім коротких простих слів. Але це був момент, коли я розлучився із мамою» [7]. Лінія зліва означала насильницьке поневолення та жалюгідні умови, але тимчасове виживання. Лінія справа часто означала поміщення до газової камери та негайну смерть. Це був останній раз, коли Візель бачив свою матір та сестру, хоч тоді він цього не знав. У пам'яті юнака на довго врізалось червоне пальто його сестри, яку він бачив в останнє.

Еліезер і його батько пройшли через багато жахів, включаючи яму з палаючими немовлятами. «Ти бачиш там димар? Бачиш це? Ти бачиш це полум'я? (Так, ми бачили полум'я). Туди – ось куди тебе відведуть. Це твоя могила, там» [7]. Як з'ясувалося, полум'я піднімалося від сміттєспалювальних заводів 24 години на добу. Після того, як євреї були вбиті в газових камерах Циклоном Б, їх тіла негайно відправили в сміттєспалювальні заводи, щоб спалити до чорного обвугленого пилу. У цей момент Еліезер справді втрачав надію. Він втратив відчуття себе, як людини. Він мав лише номер: ув'язнений А-7713. «Я вірю в Гітлера більше, ніж у будь-кого ще. Він єдиний, хто дотримався своїх обіцянок, усіх своїх обіцянок, даних єврейському народу» [7]. У рамках «остаточного вирішення» єврейського питання Гітлером було вбито мільйони євреїв. Його план спрацював. Не було організованого глобального опору тому що Гітлер робив у таборах.

Кожен аспект життя ув'язнених контролювався, і сигналом для кожної дії був дзвін. Для Еліезера рай був би існуванням без такої жахливої регламентації: «Коли б я не мріяв про кращий світ, я міг тільки уявити всесвіт без дзвіночків» [7]. Повна відсутність надії лунає в його словах: «Ми усі збиралися померти тут. Усі рубежі були пройдені. Ні в кого не лишилося сил. І знову ніч буде довгою» [7]. Візель, звісно, пережив Голокост. Він став журналістом і

лауреатом Нобелівської премії, але лише через 15 років після закінчення війни він зміг описати, як нелюдський досвід у таборах перетворив його на живий труп. Батько Еліезера, який перебував у тому самому бараку, що й його син, був слабкий і близький до смерті, але жахливі переживання, які пережив Еліезер, залишили його позбавленим можливості відреагувати на стан свого батька з гуманністю та сімейною любов'ю. Коли його батько нарешті помер, знявши з себе тягар збереження йому життя, Еліезер – на превеликий сором – відчув себе звільненим від цього тягара і зміг зосередитися тільки на власному виживанні. Автор пише: «Але в мене більше не було сліз. І в глибині своєї істоти, в глибинах моєї ослабленої совісті, я міг би пошукати її, можливо, я знайшов би щось на зразок – нарешті вільний!» [7].

У останніх рядках роману, він ясно описує почуття жалюгідного розпачу та безнадійності Еліезера. Він бачить себе вже мертвим. «Якось я зміг підвестися, зібравши всі свої сили. Я хотів побачити себе у дзеркалі, що висить на протилежній стіні. Я не бачив себе від часів гетто. З глибини дзеркала дивився на мене труп. Погляд його очей, коли вони дивилися в мої, ніколи не залишав мене» [7]. Також для нього мертві невинність, людяність та Бог. Однак для справжнього Візеля це не було відчуття смерті. Він пережив табори смерті та присвятив себе тому, щоб не дати людству забути про Голокост, запобігти таким звірствам і відзначити той факт, що людство все ще здатне на добро. 1978 року Джиммі Картер попросив Візеля очолити президентську комісію з Голокосту, яка згодом проводила дослідницькі програми та конференції, а також засновувала щорічні дні поминання жертв нацизму. На цій посаді Елі пробував до 1986 року і за цей час багато зробив для увічнення пам'яті про страшну трагедію, зокрема відкрив Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні. На вході в будинок музею на камені вибиті слова Візеля: «Заради мертвих і живих треба говорити про побачене» [6].

Таким чином, Елі Візель зробив величезний внесок у збереження пам'яті про Голокост, у розвиток толерантності та боротьбу за права людини. Він

говорив: «Забуття – не індивідуальна, а колективна хвороба... Чому існує зло? Чому жорстокість? І насамперед – чому ненависть? Ми живемо в епоху, коли ненависть панує у світі. Ненависть та фанатизм. Усім моїм серцем і душею я проти фанатизму, де б і як би він не виявлявся. Фанатизм панував протягом XX століття: політичний фанатизм у Москві та расовий у Берліні. Над XXI століттям тяжіє релігійний фанатизм, як у Середньовіччі. Що можна зробити? Мовчати? Ні, звісно, ні, треба протестувати» [1]. За словами письменника, після війни він «дав собі обіцянку: завжди і скрізь, де людина зазнає гонінь, не мовчати і не залишатися байдужою». І свою обіцянку він виконав, закликаючи все своє життя людство зберігати пильність у боротьбі з антисемітизмом та іншими проявами ненависті.

Література:

1. Elie Wiesel. Messenger to Mankind. Sun Valley, Idaho. June 29, 1996.
URL: <https://achievement.org/achiever/elie-wiesel/#interview> (Дата звернення 12.09.2021)
2. Inside Auschwitz. URL: <https://www.oprah.com/world/inside-auschwitz/5>
3. Баткін В. Реальность и вымысел Эли Визеля. URL: <https://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer5/Batkin1.php> (Дата звернення 10.09.2021)
4. Визель, Эли – Биография. URL: https://www.jewage.org/wiki/ru/Article:%D0%92%D0%B8%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D1%8C,_%D0%AD%D0%BB%D0%B8_-_%D0%91%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F (Дата звернення 12.09.2021)
5. Гончарова О.С. Голокост у Харкові очима свідків подій. *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,*

присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру. Харків, 2016. С. 6-11.

6. Руденко Г. Жизнь под номером А-7713. URL: <https://jewish.ru/ru/people/society/179522/> (Дата звернення 12.09.2021)
7. Эли Визель. Ночь. Рассвет. День.: Трилогия. Москва: Олимп; ППП, 1993. URL: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/290257-eli-vizel-noch.html> (Дата звернення 10.09.2021)

Ляшенко К.І.,

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний ф-т, ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

ТРАГЕДІЯ ДРОБИЦЬКОГО ЯРУ: ЗЛОЧИН І БАЙДУЖІСТЬ

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент, **Гончарова О. С.**

Голокост, або знищення євреїв в роки Другої світової війни, виявився непростим уроком для нинішнього покоління. Сотні тисяч людей були піддані насильству, у них забирали майно, їх виганяли з будинків, убивали. Це переслідування відбувалося тільки тому, що ці люди були єврейської національності. У роки окупації в 1941-1942 рр. в Дробицькому яру було страчено, за різними даними, від 15 до 30 тис. мирних жителів міста [2, с. 6]. Імена більшості жертв Яру залишаються невідомими. Однак, саме усвідомлення суті Голокосту як злочину в історії людства, є ключем до розуміння того, що сталося в Дробицькому Яру.

Уже з перших днів окупації німецько-нацистська влада Харківщини, виконуючи розпорядження німецького військового командування, розробляла та втілювала дискримінаційну політику щодо єврейського населення [7, с. 137]. Створення, функціонування та охорона гетто в Харкові (нехай навіть на дуже короткий період) було актуальним питанням, яке окупантами вирішувалося дуже швидко. Після перепису населення міста в першій половині грудня 1941 року, всі євреї Харкова були переселені в бараки верстатобудівного заводу і Харківського тракторного заводу. «Скупченість, холод, антисанітарія невдовзі призвели до шлункових захворювань, з'явилися воші. У приміщення для 7–8 осіб набивалося по 70–80 осіб. Після 16-ї години заборонялося виходити з бараків, однак люди не витримували й виходили за потребою, а вранці їх знаходили вбитими на снігу. Кожен день по 20–30 трупів. Ввечері німецькі солдати й поліція заходили в бараки та вимагали часи, золоті речі, їжу, гроші.

Якщо люди не збирали, скільки вимагали, то німці розстрілювали на місці» [5, с. 159]. Тих, хто не замерз в гетто і не був убитий по дорозі, хто витримав голод, холод і знущання в гетто, чекав один кінець – рови Дробицького яру.

З 26 грудня 1941 р. окупанти розпочали групами вивозити євреїв до Дробицького Яру і розстрілювати їх. Однак головні події, пов'язані з масовими розстрілами єврейського населення, розгорнулися в січні 1942 р. Про ті події у своїх спогадах згадує вахмістр 9-ї роти 10-го поліцейського полку Крейс: «Я пригадую, одного дня – це було в січні або в лютому 1942 р. – рано-вранці все відділення мало їхати на вантажній машині до єврейського табору. Тоді стояв сильний мороз, але, мабуть, снігу не було... прийшов наказ завантажити євреїв в нашу машину. Їх було відправлено в північному напрямі. Неподалік від насипу вони мали вийти, роздягтися та стати позаду нього. Було чути постріли. Нам було ясно, що євреїв розстріляли. Ми мали завдання оточити збірний пункт та нікого не пускати. Ми були як охоронці цього оточення. До полудня привезли євреїв. Було чути, що стріляють з автоматів, пізніше бачили співробітників СД, які поверталися із розстрілу...» [6, с. 113]. Під час однієї посадки євреїв в вантажівку, для вивозу в Дробицький Яр, відбулася втеча. Група в'язнів гетто спробувала врятуватися. У цей час «місцеві» охоронці відкрили вогонь на поразку [4, с. 50].

Інший учасник подій – оберштурбарфюрер СС Віктор Вайтон – давав суду такі свідчення: «Це була жахлива картина. В одному кінці рову, довжиною 60-80 метрів, уже лежали один на одному трупи у декілька шарів, у ямі спостерігалось рухання... Я побачив одного лежачого, який крикнув «добий мене», і хоча попереду ще стріляли, я збоку зійшов до рову і добив його з пістолета...» [6, с. 225].

З розповіді місцевого жителя В. Неботова: «Через якийсь час пройшла чутка, що в яру за окружною дорогою фашисти розстріляли тисячі євреїв. І тоді якийсь чоловік із селища, щоб переконатися в цьому, узяв декількох хлопців і пішов із ними до яру. Коли підійшли ближче, почули стогін. Вирішили

спуститися вниз, туди, звідки він лунав, щоб допомогти живим. Але краї яру були стрімкими, і швидко зробити це ніяк не вдавалося. Раптом почувся шум, з'явилася колона німецьких автомашин із солдатами. Через якусь мить вони з жахом спостерігали, як гітлерівці винесли ящики з гранатами на довгих рукоятках і почали кидати їх до яру, звідки долинав стогін... Поїхали лише тоді, коли голоси вмираючих людей затихли» [4, с. 92].

У разі повернення єврея з гетто на місце свого проживання сусіди часто намагалися чимось допомогти втікачеві, але в більшості випадків надання такої допомоги заважали співробітники самоврядування.

Понад 16 тисяч людей пішли в небуття, в муках, і ніхто не знає, про що думали вони в останні хвилини на краю засніженого обриву в оточенні гавкаючих собак і зграї окупантів, жорстокість яких була страшніше жорстокості звіра [8, с. 260].

Після знищення гетто, в січні 1942 року Кучеренко за вказівкою районного бургомістра Поспелова, мобілізував населення на сортування та вивезення на німецькі склади майна убитих, а так само на закопування виявлених в бараках трупів, померлих і розстріляних євреїв [7, с. 140].

Харків'яни глибоко співчутливо переживали трагедію євреїв – жертв Дробицького яру і бараків тракторного заводу. Страшні оповіді дивом уцілілих людей стали не тільки жахливою картиною людських страждань і горя та пам'яттю за безневинно убитими, не тільки суворим обвинуваченням катам, що вчинили жахливі злочини, але і вдячною пам'яттю уцілілих людей, що зберегли у своїй душі біль і співчуття до ближнього [2, с. 10].

Радянська політика пам'яті й оздоблення символічного простору передбачали одночасно і увічнення, і замовчування трагедії Голокосту, розчинення пам'яті про конкретні тисячі харківських мешканців єврейського походження у багатомільйонній масі «жертв фашизму». Після Перемоги, про євреїв згадувати стало недоречно, трагедія Дробицького Яру почала стиратися з пам'яті. Замовчування Голокосту в СРСР можна пояснити низкою причин.

Зокрема, вивчення «остаточного вирішення єврейського питання» руйнувало міф про «єдиний радянський народ» та його «єдину історичну долю» [8, с. 237]. Крім того, правдиве висвітлення Голокосту неодмінно б викликало постановку питання про те, що зробила радянська влада для рятування єврейського населення, приреченого на знищення гітлерівськими окупантами [8, с. 257].

Проголошення політики «перебудови» в Радянському союзі запустило механізм відродження історичної правди, наукове осмислення подій минулого, які незаслужено довгий час замовчувалися, або потрактовувались у вигідному для правлячого режиму вигляді [3, с. 172]. Серед цих питань історії було й масове винищення євреїв в часи Другої світової війни. Лише 1988 року, заснували програму «Дробицький Яр», при Харківському відділенні Українського фонду культури.

Після розпаду Радянського Союзу, «настав момент “набуття пам’яті” у Східній Європі», який супроводжувався детабуїзацією, демократизацією історії та ідеологічною деколонізацією. Ми живемо у часи переосмислення національної історії, яку довгі десятиліття було приховано за радянськими штампами. На місці єврейського гетто, в кінці 1990-х початку 2000-х було побудовано Меморіальний комплекс жертвам Голокосту. Меморіальний комплекс містить пам’ятний знак «Стіна Скорботи», встановлений 30 вересня 1992 року. Тут же в грудні 1997 року встановлений камінь-пам’ятник «Праведники світу», на честь харків’ян, котрі рятували євреїв під час Голокосту і у 2000 р. пам’ятний камінь «Звернення до нащадків». У 1992 році розпочалось будівництво меморіалу Дробицький Яр. Та через брак коштів завершити його вдалося лише в 2005 році. До складу меморіала входять: 20-ти метровий обеліск, траурна зала з Чашею скорботи і знак Менору [1].

Меморіальний комплекс «Дробицький Яр» є місцем збереження пам’яті й символом Голокосту в Харкові, «Людська спільнота не повинна забувати, що нацистські табори смерті починалися з ненависті, забобонів і антисемітизму.

Пам'ять про Голокост необхідна, щоб наші нащадки ніколи не стали жертвами чи байдужими спостерігачами проявів ворожнечі на етнічній основі».

Отже, планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Заперечення Голокосту неприйнятно з точки зору моралі, оскільки несе загрозу існуванню всього світу. Дробицький Яр, символ Голокосту в Харкові і спільна могила жертв нацистського терору, нагадування про жахливий злочин, загальноукраїнське місце пам'яті. Ми маємо зробити все, щоб катастрофа не була забута, адже віра, історія, лихоліття, відродження ідуть поруч і створюють єдину картину життя.

Література:

1. Воловик Л. «Мемориальные места Харьковского Холокоста». URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/memorialnye-mesta> (Дата звернення 11.09.2021)
2. Гончарова О. С. Голокост у Харкові очима свідків подій. *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру*. Харків, 2016. С. 6-11.
3. Гончарова О. С. Історія України новітнього часу: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: Антиква, 2017. 332 с.
4. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи / Авт.-упоряд. В. П. Лебедева, П. П. Сокольський. Х.: Прапор, 2004. 208 с.
5. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной / Вступление, публикация и примечаний Юрия Радченко. *Голокост і сучасність*. 2010. № 1. С. 154–164.

6. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. К.: Институт иудаики, 2002. 485 с.
7. Скрипниченко Ю. Політика нацистської Німеччини щодо осіб єврейської національності на території Харківщини в 1941–1943 рр. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. №1(23). С. 136–149. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/VIM_23_2019-136-149.pdf (Дата звернення 10.09.2021)
8. Щупак Ігор. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2017. Вип. 27. С. 240-303. URL: http://resource.history.org.ua/publ/idvu_2017_27_16 (Дата звернення 11.09.2021)

Матей Ю.Ф.,

здобувачка вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня 4 року навчання
історичного факультету
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

**ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГОЛОКОСТУ В
АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ В 1945 – 1960-ТІ РР.**

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент, **Гончарова О.С.**

Тема Голокосту вважається однією з найтрагічніших у новітній історії, тому на сучасному етапі актуальність її вивчення продовжує породжувати численні запеклі суперечки. Існує думка, що «у суспільстві ставлення до Голокосту є одним із критеріїв оцінки рівня толерантності та гуманізму» [4, с. 45], і це зумовлює інтерес до цієї проблеми як в академічному середовищі, так й за її межами.

З кінця 1990-х рр. звучить ідея «американізації пам'яті про Голокост» [11–13], що означає поступову трансформацію проблеми Голокосту винятково як епізоду «емігрантської історії» в антипод американським ціннісним установкам. У США меморіалізація Голокосту допомогла легітимувати болючі теми рабства та депонування індіанців: створення в центрі Вашингтона музею Голокосту спричинило створення Національного музею афроамериканської історії та культури та Національного музею американських індіанців.

Актуальність обраної теми полягає у необхідності проаналізувати, як розпочинався шлях осмислення Голокосту в американській історіографії – найбільш плідній представниці найсильнішої лінгвокультурної (англомовної) галузі вивчення Голокосту.

У 1948 р. п'ять художніх книг про Другу світову війну потрапили в шорт-лист бестселерів за версією газети The New York Times. Головними героями в усіх книгах були солдати-євреї, а в тих з них, де основні події відбувалися в Європі, тема Голокосту була центральною [9, с. 31]. Існували наприкінці 1940–1950-х рр. і популярні фільми, що торкалися проблеми антисемітизму – актуальної не лише через розгром гітлерівської Німеччини, але багато в чому переосмислену після звільнення військами союзників нацистських таборів смерті.

Однак до початку 1960-х рр. ідея відповідальності євреїв, принаймні часткової, у власному знищенні була міцно закріплена у свідомості багатьох американців [9, с. 24]. Ця ідея породжувала недовіру серед населення до тих, хто пережив Голокост та їх історій, що, своєю чергою, змушувало приховувати подібний досвід.

Крім того, один із трендів, який тривалий час супроводжував замовчування Голокосту в США, полягав у тому, що буквально відразу після Другої світової війни з'явився рух так званого ревізіонізму, найбільш тісно пов'язаний з істориками Чарльзом Бірдом, Гаррі Барнсом і Вільямом Чемберліном. Одним з постулатів цього руху є теза про те, що рішення Америки вступити у війну було помилкою, яка дозволила Йосипу Сталіну розгорнути жакливі злочини та необмежено посилила післявоєнний вплив СРСР у Східній Європі. Ці аргументи були спробою виправдати Адольфа Гітлера і зробити акцент на тому, що його злочини були лише реакцією на дії союзників у відповідь. Тому зручніше було ігнорувати та замовчувати тему Голокосту [3, с. 398].

Іншою перешкодою була суспільно-політична ситуація 1950-х рр., що добре ілюструється прикладом видання щоденника Ганни Франк (1952 р.), постановкою однойменної п'єси на Бродвеї (1955 р.) та голлівудською екранізацією (1959 р.). Сценарій був адаптований для американської публіки: ховався факт єврейської приналежності головних героїв та причини їхнього

знаходження у таємному притулку. Цей період збігається з першими спробами боротьби проти расової дискримінації в США і основні акценти розставлені навколо особистих переживань дівчинки та несправедливості переслідування невинних. Крім того, містилося важливе для епохи маккартизму політичне посилення – про небезпеку «інформантів», які можуть вирішити долю, подібну до того, як зрадник із притулку Франків прирік практично всю їхню родину на знищення [5].

Ці акценти сприяли, з одного боку, величезній популярності театральної постановки та екранізації у США та за їх межами, але з іншого – фактичному замовчуванню сутності Голокосту.

Перші двадцять років після закінчення Другої світової війни в американських університетах та школах ще не вивчався Голокост, порівняно мало вийшло досліджень цієї теми. Показовою у зв'язку з цим є доля Рауля Хілберга (1926 – 2007 рр.), американського політолога та історика, найвизначнішого американського історіографа Голокосту.

На початку 1950-х рр. він обрав як тему своєї докторської дисертації проблематику «остаточного вирішення єврейського питання» та отримав попередження від наукового керівника, професора Колумбійського університету Франца Ноймана – відомого історика, автора одного з перших комплексних досліджень про націонал-соціалізм [10]. Франц Нойман застеріг його, що якщо він візьметься за тему знищення євреїв, яку старанно уникають як в академічних колах, так і в суспільстві, то відокремить себе від «мейнстріму академічних досліджень» [9, с. 18].

Перші академічні спроби пояснити «остаточне вирішення єврейського питання» багато в чому зводилися до особистого антисемітизму Адольфа Гітлера, його прихильників у партійному та державному апараті, а також до багатьох рядових членів німецького суспільства того часу. Інший підхід представив американський дослідник Джозеф Тененбаум [12]. Центральним поняттям його концепції стала раса як категорія, навколо якої вибудовувалась

вся концепція нацистів. Це була одна з перших спроб антропологічного підходу до вивчення Голокосту, який багато в чому перегукується з логікою попередніх пояснень.

Відразу після закінчення Другої світової війни групою активістів ініційований збір спогадів очевидців Голокосту, а також документів, що могли висвітлити ті страшні події. Так, створений у 1925 р. науково-дослідний інститут YIVO (Нью-Йорк), став першою в США організацією, яка у 1945 р. розпочала збір документів з історії Голокосту. На сьогоднішній день YIVO є найбільшим у Північній Америці репозитарієм, що містить оригінальні документи з цієї тематики [8].

У 1949 р. організація «Conference on Jewish Relations» провела у Новій школі соціальних досліджень (Нью-Йорк) конференцію, присвячену проблемам методики збирання та вивчення джерел з історії Голокосту [6, с. 119]. У ній взяли участь такі відомі фахівці, як професор Сало Барон (один із засновників організації), Ханна Арендт, Філіп Фрідман та багато інших. У 1950 р. один із провідних журналів з єврейської історії та культури «Jewish Social Studies» присвятив січневий випуск проведенню цієї конференції – у ньому були опубліковані всі ключові доповіді.

У 1961 р. на основі свого дисертаційного дослідження Рауль Хілберг видав книгу «Деструкція європейського єврейства» [7]. Це був суттєвий прорив у вивченні теми Голокосту: вперше у закордонній історіографії були обґрунтовані причини та висвітлені масштаби нацистської політики знищення (у термінології Рауля Хілберга – «деструкції») євреїв. У своїй праці історик доводить, що причини масового знищення єврейського населення зумовлені організаційно-адміністративною формою нацистської бюрократії, а не просто є наслідком агресивного антисемітизму офіцерів СС та верхівки нацистської Німеччини.

Однак у книзі був присутній традиційний для американської історіографії теми Голокосту 1950-тих – 1960-тих рр. пасаж про те, що євреї винні у

власному знищенні, через який ізраїльський меморіальний комплекс та один із провідних у світі інститутів вивчення Голокосту «Яд Вашем» відмовився публікувати книгу. Книга побачила світ під час відомого судового процесу над керівником IV Головного управління імперської безпеки, який безпосередньо відповідав за переслідування, вигнання та депортацію євреїв і тим самим за «остаточне вирішення єврейського питання» [2, с. 96] Адольфом Ейхманом у Єрусалимі, і нею зацікавилися багато впливових журналістів. Але саме теза про «неопір» євреїв, хоча вона і займала у книзі зовсім незначне місце, найбільш дискутувалась у рецензіях.

Іншою особливістю книги були використані автором джерела. Історик спирався на німецьку бюрократичну документацію, що добре ілюструє ставлення до джерел у той період. Цікаво, що трохи згодом саме Рауль Хілберг стане автором монографії, в якій вперше у закордонній історіографії надано «розгорнуту характеристику основних видів джерел про Голокост та прийоми їх наукового дослідження» [1, с.134]. Мемуари та щоденники вважалися «недостатнім» свідченням, а документи – «об'єктивним доказом» [1, с. 86]. Однак хід судового процесу над Адольфом Ейхманом завдав серйозної шкоди подібним уявленням, суттєво змінивши ставлення до джерел особового походження у питанні вивчення історії Голокосту.

Якщо Нюрнберзький процес був «тріумфом письмових доказів над усними» [11, с. 541] (російською мовою матеріали були опубліковані в 8 томах, англійською – у 49), то процес над Адольфом Ейхманом, де дали свідчення понад 100 осіб і який широко висвітлювався ЗМІ, являє собою «тріумф усних особистих свідчень» [9, с. 47].

На думку історика Дана Міхмана, друга половина 1960-тих рр. не відзначилась публікацією значних досліджень на тему Голокосту, за винятком книг Нори Левін, в яких вона спростовує думку Рауля Хілберга про провину євреїв у власному знищенні [3, с. 23]. Разом з тим можна відзначити низку спеціальних досліджень цього періоду, які безпосередньо не були присвячені

темі Голокосту, але опосередковано сприяли розвитку уявлень про нього. Це дослідження Олександра Далліна, Соломона Шварца, Гельмута Краусника, Мартіна Брошата, Ганса Адольфа Якобсена та інших, у фокусі уваги яких опинилися націонал-соціалізм як система та нацистський режим на окупованих територіях.

Отже, у період 1945 – 1960-х рр., на першому етапі вивчення проблематики, тема Голокосту виявилася міцно інтегрованою у загальний контекст Другої світової війни. У США була відсутня державна заборона на вивчення «остаточного вирішення єврейського питання», проте деякі особливості сприйняття суспільством та подання цієї теми у ЗМІ, масовій культурі та навіть у деяких історичних дослідженнях найчастіше перешкоджали повноцінному розумінню того, чим був Голокост насправді.

В американській історіографії нині триває дискусія про те, багато чи мало було зроблено в цей період – важливий через хронологічну близькість до самої події – для вивчення долі європейського єврейства в умовах нацистського режиму. Про це свідчить низка досліджень останніх років, у яких знову вивчаються численні автентичні джерела того періоду. Безумовно, ще однією відмінністю є той факт, що в ролі дослідників на той час найчастіше виступали або ті, хто пережив Голокост особисто (Філіп Фрідман, Рауль Хілберг та інші), або його сучасники та свідки (Джозеф Тененбаум, Сало Барон та ін.)

Цю першу хвилю американських дослідників, як правило, прийнято відносити до так званих інтенціоналістів – прихильників ідеї наявності у Адольфа Гітлера початкового плану знищення євреїв, якій він інтегрував у свою концепцію внутрішньої та зовнішньої політики. Багато в чому їх пояснення витоків і причин Голокосту полягає у глибоко вкоріненому антисемітизмі як партійної верхівки НСРПН, так і рядових нацистських військових.

З появою дослідження Рауля Хілберга заведено виділяти дослідників-функціоналістів, чиї пояснення Голокосту зводяться до сутності бюрократичної

системи націонал-соціалізму, за якої реальна ініціатива до фізичного знищення євреїв надходила від нижчих елементів системи.

Згодом обидва ці напрямки були не раз переглянуті та піддані справедливій критиці, проте важливою залишається та обставина, що дедалі більший інтерес до Голокосту багато в чому пов'язаний з плюралізмом запропонованих пояснень, кожне з яких зачіпає глибокі проблеми та основи функціонування сучасного суспільства. Початок цього плюралізму був, безперечно, покладений першою хвилею американських дослідників проблематики Голокосту.

Література:

1. Альтман И.А. Фотодокументы как исторический источник о Холокосте на территории СССР (к постановке проблемы). *Вестник Тверского государственного университета. Серия: История*. 2016. № 4. С. 132–145.
2. Залесский К. А. Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. 609 с.
3. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. Днепропетровск : Дива, Ткума, 2005. 448 с.
4. Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»: ООО Независимая издательская организация «Дива», 2005. 446 с.
5. Пасман Т.Б. История Холокоста в образовательных программах и учебниках. *Формирование культурной памяти при изучении событий Второй мировой и Великой Отечественной войн: феномен Холокоста: материалы межрегионального научно-практического семинара с международным участием*. Саратов, 12 февраля 2014 г. Саратов: Саратовский институт повышения квалификации и переподготовки работников образования, 2014. С. 45–53

6. Anne Frank's «dirty» jokes found on diary pages she covered over. URL: <https://www.theguardian.com/books/2018/may/15/anne-franks-dirty-jokes-found-diary-pages-covered-brown-paper> (дата звернення: 05.09.2021).
7. Diner H.R. We Remember with Reverence and Love. American Jews and the Myth of Silence after the Conference. New York; London: New York University Press, 2009. 529 p. URL: [news-publications/news/2011/april/hasia-diners-we-remember-with-reverence-and-love-wins-american-jewish-historical-society-saul-viener-prize.html](https://www.nyupress.org/monograph/1000/hasia-diners-we-remember-with-reverence-and-love-wins-american-jewish-historical-society-saul-viener-prize) (дата звернення: 08.09.2021).
8. Hilberg R. Destruction of the European Jewry. New York; London: Holmes & Meier Publishers, Inc., 1961. 390 p.
9. Holocaust Archive. URL: <https://www.yivo.org/Holocaust-Archive> (дата звернення: 08.09.2021).
10. Lipstadt D.E. Holocaust. An American Understanding. New Brunswick; New Jersey; London: Rutgers University Press, 2016. 204 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/worldreimagined/notes/4617B5C95DBC7C9C36E0ED042B45A264> (дата звернення: 07.09.2021).
11. Neumann F.L. Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism. London: Victor Gollancz LTD, 1943. 429 p.
12. Novick P. The Holocaust in American Life. New York; Boston: Houghton Mifflin Company, 1999. 373 p.
13. Tenenbaum J. Race and Reich. New York: Twayne Publishers, 1956. 554 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/race-and-reich-the-story-of-an-epoch-by-joseph-tenenbaum-new-york-twayne-publishers-1956-pp-xvi-554> (дата звернення: 09.09.2021).
14. The Americanization of the Holocaust / H. Flanzbaum (ed.). Baltimore: John Hopkins University Press, 1999. 261 p.

Пилипенко С. Г.

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту
Державного біотехнологічного університету

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДОМОРУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК ТРАГЕДІЯ СПІВ-БУТТЯ ЛЮДИНИ І ЗЕМЛІ

Україна ХХ ст. за доби радянської влади виступила тим полігоном, де репресивні практики, як втілення Деспота (Ж. Делез, Ф. Гваттарі), нищівної машини тоталітарного режиму були різноманітними. Ці практики всебічно висвітлив канадський історик Орест Субтельний, демонструючи злами ліній життя. Одним із таких зламів життя є трагедія голодомору українського народу. Голодомор 1932–1933 років, як політика геноциду українського народу, не лише був спрямований на придушення будь-якого супротиву комуністичному режиму, голодомор виступив злочином проти самої ідеї людини в найбільш широкому розумінні. Інакше кажучи, ця злочинна політика була спрямована на руйнування ідеї української людини як людини від Землі.

«Український формат» спів-буття людини і Землі зазначено в працях М. Грушевського, В. Вернадського, Д. Чижевського, Д. Донцова, П. Холодного та інших. Головна ідея їхніх роздумів, незважаючи на різноспрямованість модусів наукових досліджень, полягає в тому, що невід’ємним складником спів-буття людини і Землі є своєрідне духовне спілкування. Сучасна дослідниця І. Віктор приділяє увагу ритуалам української культури, серед яких основними, на її думку, є ритуали аграрного спрямування, ритуали родини, ритуали переходу та ритуали виховання. Усі вони тісно пов’язані з ідеєю Землі та утворюють матрицю, де поєднується сакральне, символізація світу людини та природа [1, с. 3–4]. Принципи онтологізації Землі, домівки та антеїзму, на

які звертає увагу авторка, у результаті геноциду українців комуністичним режимом в 1932–1933 роках зазнали значної деформації, негативно вплинувши та принцип трансляції культурної спадщини та зруйнувавши принцип діалогу та сакралізації Землі.

Варто підкреслити, що здавна український народ відзначався сердечним розумінням і ставленням до природи / Землі, що дозволяє говорити про цей зв'язок як антропологему. Ставлення до України як до Батьківщини / Землі, що визначало буття українця протягом тисячоліть, було викривлене в результаті нищівної політики. Спів-буття людини та Землі в соціальному полі України в ХХ ст. зазнало змін. Жорстокі репресивні практики, які були застосовані до українського селянства, спричинили аномалії – не своя земля, а чужа земля.

Мирослав Попович визначив ХХ ст. як «червоне століття», що завдало багато Зла Україні, і тим самим поставив проблему переосмислення гуманізму. Голодомор є свідченням цинізму тоталітарного режиму та проявом зброї масового знищення селянства, життя якого було історично пов'язано із Землею. Це дозволяє говорити про гуманітарну катастрофу, яка торкнулася природи людини. У цьому контексті питання спів-буття людини та Землі в етичних вимірах Добра і Зла залишається відкритим. Варто підкреслити, що трагедія Голодомору і сьогодні вимагає належної оцінки. Так, «з квітня 1932 по листопад 1933 рр. ... за ці 17 місяців, тобто, приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Пік голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня...» [2].

Голодомор постав найбільшою катастрофою України ХХ ст. Щорічне відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій – це не лише моральний обов'язок українського суспільства, але й відновлення та формування духовних скрепів української нації.

Список джерел:

1. Віктор І. В. Філософсько-антропологічний аналіз ритуалів (на матеріалі української культури) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «філософська антропологія, філософія культури». Харків, 2019. 211 с.
2. Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу
URL:<https://libya.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/4023-golodomor-1932-33-rokiv-cifri-ta-fakti> (дата звернення: 06.12.2021).

Рашевська Н. В.

здобувачка вищої освіти

Державний біотехнологічний університет

(м. Харків)

БАБИН ЯР – СТРАШНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ ВСЬОГО ЛЮДСТВА

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Н.О. Бондар**

19 вересня 1941 року – саме в цей день почалася нещадна м'ясорубка в місті Києві. Коли німецькі війська вступили до Києва, ніхто з жителів навіть не здогадувався, що за 2 місяці до цього Герман Герінг видав директиву про остаточне вирішення єврейського питання на континенті. Місцеві жителі навіть не передбачали, що їх місто на Дніпровських пагорбах першим відчує на собі всі жахи такого страшного рішення. І вже цього дня на Бессарабці почалася страшна боротьба. Гітлерівці не шкодували нікого: били прикладами по ногах чоловіків – євреїв, змушували їх танцювати, після чого жорстоко побитих людей примушували робити непідвладні їм справи. У людей фізично не вистачало сил справлятися з такою тяжкою ношею – вони падали, а деякі навіть не мали змоги піднятися, проте німцям було все одно – вони знову змушували їх підійматися, при цьому лупцюючи резиновими кийками.

Життя в Києві поступово ставало все більш нестерпним. Німці не проявляли милостей ні с ким. Більше всього діставалося євреям, адже саме їх масове побиття відбувалося кожного дня на вулицях міста, саме їх уводили до поліції, розстрілювали вночі... Проте все це було лише початком та підготовкою перед подальшими подіями.

Адже вже 29 вересня 1941 року в урочищі Бабин Яр нацисти почали масові розстріли єврейського населення міста Києва. Ця трагедія стала

всесвітнім символом Голокосту. Війська лідера Німеччини – Адольфа Гітлера винищували євреїв і до цієї драматичної події, проте саме столиця України – стала першим містом Європи, де знищили майже всю єврейську громаду.

За даними радянської статистики в мирному Києві проживало близько 224 тис. євреїв, вони складали третю частину від всього населення міста. Саме за декілька днів до того, як нацистські війська заступили до Києва, деяка частина єврейського населення встигла залишити свої домівки та відступити в тил. З тих, хто залишився на території Києва вижити змогли лише одиниці.

Вже через 9 днів після окупації міста німецькими військами почалися перші розстріли. Саме тоді було вбито 752 пацієнти психіатричної лікарні імені Івана Павлова. Через певний час по всьому місту з'явилися листівки, які закликали всіх євреїв з'явитися з речами в назначене місце – Бабин Яр – балку на північному заході Києва.

«Вони шли обмануті та спустошені, щільно збившись до купи, вони наганяли страх на тих, хто дивися їм услід, хоча деякі з них були одягнуті у все краще, що у них було. Адже стільки людей було вигнано на вулицю, таку масу народу, можна сказати – весь народ!» Саме так описав ці події єврейський письменник Іцик Кіпніс.

Опинившись в районі, обмеженому колючою проволокою та поліцією, люди втрачали можливість повернутися назад. І навіть коли приречені просувалися вперед, чули гавкіт собак, постріли та крики – спасіння не було. Наприкінці вулиці були влаштовані ворота, куди їх пропускали групами по 30 – 40 осіб.

29 вересня 1941 року нацистами було розстріляно близько 303 тис. євреїв. Тих, кого не встигли розстріляти того дня, закрили на ніч в гаражі танкоремонтного господарства. Проте на ранок їх все ж таки вбили в Бабиному Яру. Після того, як рів заповнювався 2- 3 слоями трупів, їх засипали землею. Хвиля розстрілів продовжувалася неперервно до середини листопада 1941 року.

Говорячи про трагедію Бабиного Яру, то тут окрім вбивств євреїв та Голокосту був ряд і інших трагедій: вбивство громадянських киян, яких вбивали як заручників, морили в душогубках, або хватили прямо на ринках; або масове знищення військовополонених; масові вбивства пацієнтів психіатричних лікарень, учасників комуністичного та націоналістичного рухів та інших національних представників, яких окупанти вважали «зайвими»

Бабин Яр був місцем для розстрілу на протязі всього періоду окупації. Багато загинуло радянських військовополонених, проте в основному Бабій Яр – це святе місце для євреїв – радянських євреїв.

Бабин Яр поряд із Освенцимом став жахливим символом Голокосту на території Східної Європи й прикладом того, до чого призводять людиноненависницькі теорії.

Література:

1. Воронянський О. В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія "Питання політології"*. 2010. №. 912. С. 69-73.
2. Воронянський О. В. и др. Національний суверенітет: український вимір в контексті світової політичної думки. 2017.
3. Калініченко В. В. и др. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. 2016.

Сініцина Ю.Р.,

асистентка

Державний біотехнологічний університет

(м. Харків)

ПСИХОЛОГІЯ В'ЯЗНЯ КОНЦТАБОРУ: ЗМІНИ ПЕРЕД ЛИЦЕМ СМЕРТІ (ЗА ЗАПИСАМИ ВІКТОРА ФРАНКЛА)

З 1933 по 1945 р. нацистська Німеччина зі своїми союзниками побудували близько 40 000 таборів та інших місць масового ув'язнення. Загальна кількість таборів заснована на поточних дослідженнях документів злочинців. Таборами смерті називалися центри знищення, призначені для геноциду. Смертні патерни, що з'являються у таборах, просочують душі людей. Декому вдається уникнути смерті під час Голокосту, але при цьому внутрішньо вони все ж таки не врятувалися від загибелі, і занепокоєння повертається до них знову і знову. Фобії, манії та безсоння можуть оголити саму сутність смерті. Смерть може зазіхати на моральну складову у житті індивіда: перегляд життя, його релігію, гріхи, долю. З погляду філософії, йдучи свідомо у бік смерті, ми будуємо кращий «корабель». В ідеальному варіанті в міру старіння він стає все більш незламним, так що перехід до нього з плоті, що розвалюється, може статися без страху, своєчасно і легко. Але смерть - справа не легка; а вмирання - процес потворний, жорстокий і сповнений страждання.

Завданням фашистських концтаборів було знищити особистість. Тих, кому пощастило менше, знищували фізично, кому більше – морально. Навіть ім'я людини переставало тут існувати. Натомість був лише ідентифікаційний номер, яким називав себе у своїх думках навіть сам ув'язнений.

Ім'я було відібрано, як і все те, що нагадувало про минуле життя. У тому числі одяг, який був на них, коли їх привезли сюди – до пекла. Навіть волосся,

яке збивало і у чоловіків, і у жінок. Волосся останніх йшло на «пух» для подушок. Людині залишався тільки він сам – голий, як першого дня творіння. А через якийсь час і тіло змінювалося до невпізнання - худнело, не залишалося навіть невеликого підшкірного прошарку, що формує природну плавність рис.

Психолог Віктор Франкл, який пройшов через жах німецького концтабору (або номер 119104, яким він хотів підписати свою книгу), спробував провести аналіз психологічної трансформації, через яку пройшли всі в'язні таборів смерті.

За словами Франкла, перше, що відчуває людина, яка потрапила на фабрику смерті, це шок, який змінюється так званим «маяченням помилювання». Людиною починають опановувати думки, що саме її та її близьких повинні відпустити або хоча б залишити живими. Адже як може бути, що його раптом можуть вбити? Та й за що?

Потім зненацька настає стадія чорного гумору. «Ми ж зрозуміли, що нам уже нема чого втрачати, крім цього до смішного голого тіла, – пише Франкл. - Ще під душем ми стали обмінюватися жартівливими (або претендуючими на це) зауваженнями, щоб підбадьорити один одного і насамперед себе. Деяка підстава для цього була – адже все-таки з кранів йде дійсно вода!»

Щохвилинна загроза загибелі хоча б ненадовго призводила майже кожного з в'язнів до думки про самогубство. «Але я, виходячи з моїх світоглядних позицій <...> першого ж вечора, перш ніж заснути, дав собі слово «не кидатися на дрів». Цим специфічним табірним виразом позначався місцевий спосіб самогубства – торкнувшись колючого дроту, отримати смертельний удар струму високої напруги», – продовжує Віктор Франкл.

Втім, самогубство як таке в принципі втрачало сенс за умов концентраційного табору. Яку тривалість життя могли розраховувати його в'язні? Ще день? Місяць чи два? До звільнення дійшли одиниці із тисяч. Тому, перебуваючи ще в стані первинного шоку, ув'язнені табори зовсім не бояться

смерті і розглядають ту саму газову камеру як щось, що здатне позбавити їх турботи про самогубство.

Після так званих перших реакцій – чорного гумору, цікавості та думок про самогубство – за кілька днів настає друга фаза – період відносної апатії, коли в душі в'язня щось відмирає. Апатія – головна ознака цієї другої фази. Реальність звужується, всі почуття та дії ув'язненого починають концентруватися навколо одного-єдиного завдання: вижити. Разом з тим, щоправда, з'являється і всеосяжна, безмежна туга за рідними та близькими, яку він відчайдушно намагається заглушити.

Незважаючи на щоденні приниження, знущання, голод і холод, ув'язненим не чужий бунтарський дух. За словами Віктора Франкла, найбільше страждання в'язням приносило біль не фізичний, а душевний, обурення проти несправедливості. Навіть при усвідомленні того, що за непокору та спробу протесту, якоїсь відповіді мучителям ув'язнених чекала неминуча розправа і навіть смерть, раз у раз виникали маленькі бунти. Беззахисні, змучені люди могли дозволити собі відповісти есесівцям якщо не кулаком, то хоча б словом. Якщо це не вбивало, то приносило тимчасове полегшення.

Все душевне життя звужується до досить примітивного рівня. «Психоаналітично орієнтовані колеги з-поміж товаришів по нещастю часто говорили про «регресію» людини в таборі, про її повернення до більш примітивних форм душевного життя, – продовжує автор. – Ця примітивність бажань і прагнень чітко відбивалася у типових мріях, ув'язнених. Про що найчастіше мріють ув'язнені у таборі? Про хліб, про торт, про сигарети, про гарну гарячу ванну.

Натомість відмирають усі «непрактичні» переживання, усі високі духовні почуття. Принаймні це відбувається у переважній більшості. Все те, що не приносить реальної вигоди, зайвого шматка хліба, половника супу чи цигарки, все, що не допомагає вижити тут і зараз, знецінюється повністю і здається зайвою розкішшю.

Думки більшості, проте, були зайняті виключно виживанням. Це знецінення внутрішнього духовного життя, як і власне життя людського, система нумерації замість імен, постійні приниження та побої поступово призводили до знецінення особистості самого себе. Не у всіх, але в переважній більшості.

І ця більшість страждала від своєрідного почуття неповноцінності. Кожен із цих страждаючих у минулому житті був «кимось», принаймні вважав так. У таборі ж із ним поводитися так, ніби він справді «ніхто».

Вся система концентраційних таборів була спрямована саме на це – змусити людину опуститися до рівня тварин, рівня, коли вона не може думати ні про що, крім їжі, тепла, сну і хоча б мінімального комфорту. Необхідно було зробити з людини покірну тварину, яка буде умертвлена відразу після того, як вичерпається її робочий ресурс.

Проте табірна дійсність впливала зміни характеру лише в в'язнів, хто опускався як у духовному, і у суто людському плані. Це траплялося з тими, хто більше не відчував взагалі жодної опори та ніякого сенсу у подальшому житті.

«На одностайну думку психологів і самих ув'язнених, людину в концтаборі найбільше пригнічувало те, що вона взагалі не знав, доки вона буде змушена там залишатися, – пише Франкл. - Не існувало жодного терміну! Навіть якщо цей термін ще міг обговорюватися, він був невизначеним настільки, що практично ставав не просто необмеженим, а взагалі безмежним. «Безбудність» настільки глибоко увійшла до його свідомості, що він сприймав усе своє життя лише під кутом зору минулого, як уже минуле, як життя вже померлого».

Всім лікарям та психіатрам давно відомо про найтісніший зв'язок між імунітетом організму та волею до життя, надією та змістом, якими людина живе. Можна навіть сказати, що тих, хто втрачає цей сенс і надію на майбутнє, смерть чекає на кожному кроці. Це можна спостерігати на прикладі цілком ще міцних людей похилого віку, які «не хочуть» більше жити – і незабаром дійсно

вмирають. Людей, які готові до смерті, остання обов'язково знайде. Тож у таборах часто вмирали від безвиході. Ті, хто довгий час чудовим чином протистояв хворобам і небезпекам, нарешті, втрачали віру в життя, їхній організм «слухняно» здавався інфекціям, і вони йшли в інший світ.

Коли над концтаборами почали один за одним ставити білі прапори, психологічна напруга в'язнів змінилася розслабленістю. Але й годі. Як не дивно, ніякої радості ув'язнені не відчували. Табірники так часто думали про волю, про оманливу свободу, що вона втратила для них реальні контури, збікла. Після довгих років каторжного ув'язнення людина не здатна швидко адаптуватися до нових умов, навіть найсприятливіших. Поведінка тих, наприклад, хто побував на війні, навіть показує, що, як правило, людина не може звикнути до умов, що змінилися ніколи. У душі такі люди продовжують «воювати».

У тибетській «Книзі мертвих», яку люблять аналізувати психологи, можна заглянути і зрозуміти уявлення, а що ж на нас чекає після смерті і яка ця таємнича дорога? Померла людська істота стає єдиним глядачем, який спостерігає чудову панораму галюцинаторних видінь.

Література:

1. Калініченко В. В. и др. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення. 2016.
2. Моїсєєва Н. І., Омельченко Г. Ю. Комунікаційна діяльність в структурі соціально-комунікаційного знання. 2017.
3. Франкл В. Сказати жизни «Да!»: психолог в концлагере. М: Альпина Нон-фикшн, 2009. 239 с.

Таршина С. А.,

вчитель іноземної (англійської) мови

Харківської гімназії № 65

**ФОРМУВАННЯ У ШКОЛЯРІВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗАСОБАМИ ВИВЧЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ ПРО ГОЛОКОСТ**

Голокост – найпоширеніша сьогодні назва геноциду, здійснюваного німецькими нацистами, їх союзниками і посібниками з приходом Гітлера до влади, але, переважно, під час Другої світової війни. Під жертвами Голокосту розуміються саме ті групи, які не просто зазнавали утисків у правах, тиску та репресій, а підлягали тотальному винищенню. Це цигани, гомосексуалісти, мулати, психічно хворі люди та, насамперед, євреї. Оскільки євреї були найчисельнішою і найбільш безжально знищеною групою жертв Голокосту, то часто цей термін застосовують у вузькому сенсі – геноцид євреїв Європи. Інші назви цієї трагедії – Шоа (катастрофа, іврит) та Хурбн (руйнування, знищення, ідиш) відомі менше та використовують їх набагато рідше. Хоча вже до кінця Другої світової війни було зрозуміло, що нацистами знищено близько шести мільйонів євреїв, але жодна держава не була готова визнати масштаб та символічне значення цієї трагедії. Справжній резонанс у суспільній свідомості Голокост почав набувати лише через двадцять років – у середині 1960-х років. Починається меморіалізація місць масового знищення євреїв, з'являються численні книги, твори мистецтва, театральні вистави і, що набагато важливіше, фільми, присвячені Голокосту. Вивчення Голокосту стає окремою галуззю історіографії. Як спеціальна тема Голокост включений до шкільних та університетських програм. Обговорення Голокосту, визнання його унікальності стало індикатором прихильності до ліберальних цінностей. Тобто, в суспільстві формується історична пам'ять про цю трагедію.

У найзагальнішому вигляді історична пам'ять – це стійка система поглядів на минуле у суспільній свідомості. Їй властива не скільки раціональна, скільки емоційна оцінка минулого. З цих позицій історична пам'ять ділить події на хороші і погані, вона має інерційну стійкість, доволі стабільна, але схильна до змін. Уявлення про минуле, сформовані раніше, можуть змінюватися під впливом різних факторів на мікро- і макрорівнях. Основними каналами трансляції історичної пам'яті є сім'я, ЗМІ, держава й школа. Основні знання про цю важливу та трагічну подію в житті країни учні отримують на уроках історії, проте вони не є єдиними джерелами інформації для них. Таку інформацію вони можуть отримати на уроках літератури та у заходах вшанування пам'яті жертв Голокосту, що проводяться у позаурочний час. Саме під час цих заходів можна сформувати стійкий інтерес у учнів до вивчення мемуарної та художньої літератури про Голокост. Під мемуарною літературою розуміють твори, в центрі яких знаходиться особа автора. Суспільно-політична проблематика в них показана не взагалі, а в зв'язку з цією особою, через її суб'єктивне сприйняття [1, с. 7]. Те ж саме стосується творів художньої літератури, автори яких самі були учасниками подій, чи спілкувались з особами які змогли залишитися в живих, пройшовши гетто та нацистські табори смерті. Роботи з такими творами на уроках чи використання їх під час проведення позаурочних заходів сприятиме більш поглибленому вивченню предмета, виробленню критичного мислення, формуванню власної думки, життєвої та громадянської позицій. Під час роботи з цими джерелами в учнів сформується розуміння неприйнятності різних форм дискримінації щодо іноетнічного населення; почуття емпатії до людей, які пережили трагедію.

Для проведення позакласного заходу в якості джерел інформації можна використати розповіді про людей, які пережили Голокост (про Януша Корчака, Анну Франк, Рауля Валленберга, Мані Файнгольц, Ані Вайнер, Шинталь Бенік, Михайла Розенберга). Велике виховне значення будуть мати твори літератури: щоденник Ганни Франк, нарис В. С. Гросмана «Треблінське пекло», роман Е.

М. Ремарка «Іскра життя», вірш Пауля Целана «Фуга смерті» та Імануїла Глейзера «Пам'яті жертв Голокосту».

«Дуже сподіваюся, що зможу тобі все довірити так, як не довіряла ще нікому, а від тебе чекаю допомоги та підтримки», – такий запис зробила 12 червня 1942 року, в день свого 13-річчя, мешканка Амстердама Анна Франк у щойно отриманому в подарунок щоденнику – невеликій книжечці у червоно-білу клітинку. Вона народилася у Франкфурті-на-Майні у 1929 році. Франки дуже швидко зрозуміли, що з приходом до влади Гітлера у Німеччині їм більше немає місця. Неприховано антисемітська політика націонал-соціалістів спонукала Отто Франка прийняти ділову пропозицію та переїхати до Амстердаму. Він очолив амстердамське представництво фірми «Опекта», яка виробляла харчові добавки. 6 липня 1942 року, після того, як нацисти окупували Голландію, Франки перебралися до заздалегідь підготовленого притулку – підвалу в задній частині будинку за адресою Принсенграхт, 263. Тут вони сподівалися пережити нацизм. У тому, що Гітлер скоро зазнає поразки, не мала сумнівів й Ганна. У підвалі, вхід до якого було замасковано під книжкову шафу, сім'я провела більше двох років. Лише 4 серпня 1944 року притулок Франків (у якому, крім Ганни, її батьків та сестри, ховалося ще вісім осіб) було виявлено поліцією. Вважається, що Франки стали жертвами зради. Але ім'я зрадника точно не відоме й досі, незважаючи на розслідування, що неодноразово відновлювалися. Імовірно, це був хтось із колишніх співробітників Отто Франка. Сім'ю депортували до концтабору. На початку березня 1945 року Ганна Франк померла від тифу та виснаження в таборі Берген-Бельзен – за кілька днів до звільнення табору британськими військами. Перед смертю її вага становила трохи більше 35 кілограмів. Батько Анни Отто Франк, єдиний мешканець «притулку», що пережив Голокост, опублікував щоденник своєї доньки в 1950 році.

Сила щоденника Ганни Франк – у його справжності, відсутності очевидних «жахів війни» та нацизму. Дівчинка описує, як шелестить каштан –

єдине дерево, яке видно з підвального віконця, як сваряться між собою мешканці тісного підвалу. Ми стаємо майже збентеженими свідками фізіологічного самопізнання жінки, що дорослішає, її хворобливої неприязні до матері (на жаль, властивого цьому віку) і такої ж надривної любові до батька. Разом з нею ми мріємо відправитися до крамниці і купити все, чого душа забажає: «літні та зимові блузки», «шкільні та ошатні черевички», строкату шерсть для шарфа... І в новому шарфі хочемо вирушити на вкритий кригою канал – полетіти на ковзанах під руку з кузеном: «Ми були б такою гарною парою». Останній запис Ганна Франк зробила у своєму щоденнику 1 серпня 1944 року – за три дні до арешту: «...Я знову набираю легковажного вигляду, приховуючи все, що в мене на душі, і шукаю спосіб, щоб стати такою, якою я хотіла б і могла б бути, якби (...) була у світі інших людей» [3].

Нарис «Треблінське пекло» В. Гросмана, що вийшов у вересні 1944 року, був написаний швидко і на місці подій, але не в жанрі фронтового повідомлення, а з метою документації, свідчень для майбутніх поколінь того, що він побачив, коли з першими радянськими військами увійшов на територію колишнього табору знищення Треблінка-2. У творі зустрічаються типові для документального жанру прийоми аналітичного звіту та реєстрації інформації. Гросман подає схематичний малюнок-план місцевості, інтерв'ю зі свідками і тими, хто вижив, характеристику людей, з якими він там зустрічав, склав повідомлення про технічні деталі роботи та обладнання табору, а також хронологію подій повстання в таборі – тобто в тексті використовувалися ті субжанри, головною метою яких є систематизація, передача та пояснення фактів читачам. Нарис пронизаний документальними прийомами. Поряд з цим в ньому багато й художнього. Наприклад, при описі знищення євреїв у газових камерах, автор пише: «Чи знайдемо ми в собі силу замислитися над тим, що відчували, що переживали в останні хвилини люди, які перебували в цих камерах? Відомо, що вони мовчали. У страшній тісноті, від якої ламалися кістки, і здавлена грудна клітка не могла дихати, стояли вони один до одного,

облиті останнім, липким смертельним потом, стояли, як одна людина. Хтось, можливо мудрий старий, із зусиллям вимовляє: «Утіштеся, це кінець». Хтось кричить страшне слово прокляття... І невже не справдиться це святе прокляття...» [2]. Документальності тут просто немає місця – очевидців газової камери не залишилося. Нарис Гросмана став свідченням у буквальному значенні слова – одним із документів Нюрнберзького процесу. Здобувши світову популярність у перекладі на безліч мов, «Треблінське пекло» набуло особливої значущості в наші дні, будучи ключовим доказом, що протидіє тим, хто намагається заперечувати існування цього табору і різко занижує кількість осіб у ньому знищених.

Що залишається у людей, які захлинаються у вогненному вирі війни? Що залишається у людей, у яких відібрали надію, кохання і, по суті, навіть саме життя? Що залишається у людей, у яких просто не залишилося нічого? Лише іскра життя. Слабка, але незгасима. Іскра життя, що дає змогу посміхатися на порозі смерті. Іскра світла у непроглядній темряві. Про все це розповідається у романі Еріха Марії Ремарка «Іскра життя» [5]. Ще 1931 року Ремарк був змушений залишити Німеччину. На письменника почалися гоніння з боку Націонал-соціалістичної партії, що прийшла до влади. Новий уряд позбавив Ремарка німецького громадянства, яке письменникові так і не вдалося поновити. 1933 року книги Ремарка були заборонені на території Німеччини. Не маючи змоги розправитися із самим письменником, нацисти вирішили «відігратися» на його сестрі. Концепція роману була готова до 1944 року. Проте працювати над книгою автор розпочав лише у 1946 році, після того, як йому стало відомо про трагічну загибель сестри від рук нацистів.

Ні міста, ні концтабора, про який йдеться у романі, насправді ніколи не існувало. У вигаданому місті Меллерн неважко пізнати риси Оснабрюке, міста, в якому народився автор. Ремарк ніколи не був у концтаборі, тому не міг спиратися на особистий досвід. Письменнику довелося виконати величезну роботу зі збору матеріалу. Основним джерелом інформації стали архівні

документи та свідчення очевидців, зокрема про Бухенвальд. На сторінках роману з'являються страшні сцени з життя мешканців концтабору. Автор прагне до того, щоб показати величезну кількість доль найрізноманітніших людей. Читач бачить єврейську дівчину, зґвалтовану фашистами, одинадцятирічного хлопчика, який більшу частину життя провів у стінах концтабору. Він вижив лише завдяки тому, що не гидував харчуватися трупами. Фашистська ідеологія не визнає рівності людей. Що можуть зробити ув'язнені для того, щоб довести фашистам, що вони також люди? Вони змучені, хворі та безправні. Однак, навіть перебуваючи на межі життя та смерті, ув'язнені знайшли спосіб. Тільки вчинки показують у людині Людину. Деякі жителі концтабору встигли стати жорстокими. Заради шматка хліба та можливості уникнути покарання вони згодні зраджувати таких же нещасних, як вони самі. Але залишилися серед ув'язнених і ті, для кого стати жорстоким означає уподібнитися до своїх катів, опуститися до їхнього рівня. Для них набагато страшніше стати в один ряд із бузувірами, ніж померти під час тортур. Дозволити вбити у собі Людину – отже, загинути остаточно. Саме тому такі ув'язнені щосили намагаються допомогти своїм ближнім, розділити з ними останній шматок. Це і є іскра життя.

Криваві соціальні трагедії XX століття, жахливі події Другої світової війни сформували світогляд, який називають апокаліпсичним. Одна з головних тез творчості Целана, яка розвивається в більшості його поетичних творів – після Освенцима люди приречені жити у відрізок часу, коли останній акт історії вже завершився, а Страшний Суд відкладено на невизначений термін. Провідний принцип поезики Целана – асоціативна образність. Образи його поезії впливають швидше емоційно, ніж спонукають до роздумів. Але целанівські вірші емоційні настільки, наскільки може бути емоційним шок. Лірика Целана – це протистояння і співіснування пам'яті та забуття: пам'ять змушує страждати від болю та жаху, але забути все – неможливо.

Одним із найвідоміших творів П. Целана стала «Фуга смерті». Ця поезія відзначається дивним поєднанням різних як поетичних жанрів, так й видів мистецтва. Для посилення емоційного впливу П. Целан використовує форму музичної фуги. Фуга – багатоголосий поліфонічний твір, заснований на прийомах імітації, тобто та сама тема по черзі змінюється і подається в різних голосах. Фуга складається із трьох основних розділів. У першому тема проводиться у всіх голосах; друга частина будується більш вільно: тема розвивається по черзі у різних голосах. У заключному розділі фуги утверджується головна тональність твору. За цими принципами будується і композиція целанівської «Фуги смерті». Особливості синтаксису поезії підкреслюють її «музичну організацію»: позбавлений розділових знаків, текст мчить, творячи скорботну мелодію, в якій різні голоси сприяють розвитку та посиленню основної теми. Як і музичний твір, «Фуга смерті» викликає насамперед емоційні переживання, шок, і потім читач намагається усвідомити значення образів, асоціації, які вони викликають.

Чорне молоко світання ми п'ємо його надвечір
ми п'ємо його опівдні і зранку ми п'ємо його вночі ми п'ємо
і п'ємо ми копаєм могилу в повітрі де лежати не буде тісно
Один чоловік живе в хаті він зі зміями грає він пише
він пише коли темніє в Німеччині твоя золотиста коса Маргарито
він пише це й з хати виходить і зорі блищать і свистить він на псів
свистить на євреїв своїх і велить копати могилу в землі
і грати до танцю наказує нам [6]

У поезії «Фуга смерті» П. Целан засобами різних видів мистецтва спробував передати трагедію Голокосту. Образи його не мають однозначного трактування, оскільки поет мав визнати, що «вимовити», знайти відповідні цієї трагедії слова поезія майже здатна.

Сила людської свідомості полягає у пам'яті, коли вона вмирає, людини немає. Пізнати та зрозуміти трагічні події Голокосту неможливо без болю у

серці. У Декларації Стокгольмського міжнародного форуму з Голокосту є такі рядки: «Ми разом із тими, хто зазнав страждань, і черпаємо натхнення у їхній боротьбі. Наш обов'язок – пам'ятати про осіб, які загинули, поважати тих, хто вижив, та зміцнювати зусилля всього людства заради взаєморозуміння...». Голокост – це больова точка історії сучасної цивілізації. 27 січня у світі відзначається Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Україна на державному рівні вшановує жертв трагедії з 2012 року. Генеральна асамблея ООН прийняла 1 листопада 2005 року Резолюцію № 60/7, у якій говориться, що «Голокост, який привів до знищення однієї третини євреїв і незліченної кількості представників інших національностей, буде завжди слугувати всім людям пересторогою про небезпеки, які приховують у собі ненависть, фанатизм, расизм та упередження...». Саме цей документ оголосив Днем пам'яті жертв Голокосту 27 січня. В цей день в 1945 році війська 1-го українського фронту увійшли до нацистського табору смерті Аушвіц. Цей табір став у сучасному світі символом нацистських злочинів. Це й засвідчує у своїх поетичних віршах Імануїл Глейзер:

Я надену звезду Давида
В день всемирной еврейской скорби.
Мне ни капли не будет стыдно
Этой жёлтой звезды позорной.
Я надену её как Память
О шести миллионах евреев.
То же самое было б с нами,
Если б мы родились в то время.
Нас бы так же сгноили в гетто,
Расстреляли во рвах и ярах...
Разве можно забыть об этом?
Эту память время не старит [4].

Таким чином, саме в літературних творах ми можемо віднайти неприкриту правду про будь-які історичні події і зокрема про Голокост, адже саме вони з особливою емоційністю зображують тогочасну дійсність. Ми бачимо шляхи, якими йшли люди, які пережили Голокост, сперечалися про гідність та підлість, про обов'язок і страх. Якщо ми частіше будемо про це замислюватися та нагадуватимемо учням, то є надія на те, що збережеться любов, інтерес до долі чужої людини, та мир у всьому Світу. Вивчення школярами подій Голокосту як найжахливіших сторінок історії ХХ ст. дуже актуально і важливо й покликане сприяти формуванню духовних цінностей. Включення до програми художніх творів у яких розповідається про трагічну долю євреїв у роки Другої світової війни важливо оцінити як педагогічний засіб виховання толерантного громадянина.

Література:

1. Гончарова О.С. Голокост у Харкові очима свідків подій. *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру*. Харків, 2016. С. 6-11.
2. Гроссмана В. С. Треблинский ад DRL: http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/trebl.txt_with-big-pictures.html (Дата звернення 20.09.2021)
3. Дневник Анны Франк. DRL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=36827> (Дата звернення 02.09.2021)
4. Имануил Глейзер. Памяти жертв Холокоста. DRL: <https://poezia.ru/works/52366> (Дата звернення 13.09.2021)
5. Ремарк Э.М. Искра жизни. DRL: http://loveread.ec/read_book.php?id=3318&p=1 (Дата звернення 11.09.2021)
6. Целан Пауль – Фуга смерті. DRL: <https://onlyart.org.ua/tselan-paul-fuga-smerti/> (Дата звернення 11.09.2021)

Титаренко Д. М.,

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії

Криворізького державного педагогічного університету

ПАЦІЄНТИ ПОЛТАВСЬКОЇ ПСИХІАТРИЧНОЇ ЛІКАРНІ – ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ВБИВСТВ: КОМЕМОРАТИВНИЙ ВИМІР¹

«Місця націонал-соціалістських злочинів в Україні не позначені на карті наших спогадів...» [10, S. 19], – ці слова сказав федеральний президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайєр 6 жовтня 2021 року під час відвідування міста Корюківки, яке стало місцем одного з найбільш масових нацистських злочинів стосовно цивільного населення в роки Другої світової війни. Ці слова з повним правом можна сказати і щодо сотень інших «місць пам'яті», пов'язаних з нацистськими злочинами в Україні – місць масового знищення єврейського населення та ромів, радянських військовополонених, заручників із числа цивільного населення – жертв каральних акцій за дії партизанів – та, звичайно, душевнохворих та інвалідів.

Особливо довгий час знаходилася на периферії суспільно-політичного дискурсу трагічна доля душевнохворих пацієнтів. Достатньо показово це простежується на прикладі Полтавської психіатричної лікарні, де в роки нацистської окупації було вбито близько 800 пацієнтів. Їх знищення відбувалося поетапно – так, 30 жовтня 1941 року в декількох кілометрах від лікарні в порослій лісом місцевості (т.зв. Гришкиному лісі) членами зондеркоманди 4б було розстріляно 599 хворих. На початку серпня 1942 року з

---

¹ Публікацію підготовлено у рамках наукового проекту, підтриманого фондом Доротеї Фройденберг через Інститут Фріца Бауера (*Франкфурт на Майні, Німеччина*).

лікарні було вивезено від 135 до 169 осіб, які також були розстріляні [7, с. 244, 249].

Протягом тривалого часу трагічній долі пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні не приділялося належної уваги. Свідченням цього стала та обставина, що навіть місця знищення душевнохворих, обстежені в рамках кримінальних проваджень щодо декількох співробітників лікарні, звинувачених радянськими органами правосуддя в сприянні вбивству душевнохворих нацистами, так і не були жодним чином позначені.

Центральним місцем пам'яті цивільних жертв нацистської окупації стала стела, споруджена в 1967 році неподалік меморіалу Солдатської Слави на місці поховання близько 10 тисяч полтавців, значну частину яких становили євреї. І хоча в історичних дослідженнях, присвячених Полтавщині в період нацистської окупації, констатувався той факт, що в Полтаві, і зокрема в Гришкиному лісі «...були розстріляні чи закопані живцем тисячі полтавців» [3, с. 18], гідним чином їхня пам'ять на місці вбивства увічнена не була. Загалом акцент було зроблено на пам'ятних місцях, пов'язаних «...із самовідданою боротьбою радянських воїнів, партизанів і підпільників за свободу та незалежність соціалістичної Батьківщини», обліку та благоустрою поховань «загиблих у боротьбі з ворогом» [5, с. 58].

Дуже показово ставлення до долі розстріляних душевнохворих характеризує такий факт. Протягом 1971-1973 років у Німеччині проходив судовий процес над колишніми членами зондеркоманди 4б, винних у масових вбивствах цивільного населення на окупованій території СРСР. Важливим елементом слідства й суду у справі колишніх членів зондеркоманди 4б став збір додаткової доказової бази, для чого був використаний механізм міжнародної юридичної допомоги, запити на радянські органи юстиції. Під час збору в 1972 році додаткових доказів щодо знищення душевнохворих представниками КДБ було оглянуто місця розстрілу в 1941 та 1942 роках пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні. Було констатовано, що «...місця розстрілів гітлерівцями

душевнихворих свого часу нічим позначені не були і через велику давність та обстановку, що змінилася, визначити нині місце поховання трупів неможливо...» [1, арк.35]. З огляду на цю обставину керівництво обласного управління КДБ визнало небажаним приїзд західнонімецьких юристів. Ця думка була також підтримана обкомом партії та облвиконкомом.

Як можливі пояснення того, чому місця розстрілу не було увічнено, можуть бути такі:

1) периферійність теми знищення душевнохворих у радянському комеморативному дискурсі, небажання витратити сили та кошти на створення пам'ятника в умовах, коли непохованими залишалися ще сотні тисяч загиблих червоноармійців – канонічні з погляду комеморації жертви війни;

2) відсутність громадської ініціативи як знизу, так і зверху, знищення особових справ пацієнтів і, у зв'язку з цим, неможливість встановлення їх родичів, організації взаємодії між ними;

3) відсутність загальної ідентичності цієї групи жертв. На відміну від євреїв чи політичних противників нацизму, які мали такі риси загальної ідентичності, як: мова, походження, релігія, політичний світогляд і цілі, такі спільні риси були відсутні у душевнохворих – жертв нацистської політики. Серед них знаходилися представники різних населених пунктів і регіонів, жертвами були як діти, так дорослі та старі, як чоловіки, так і жінки.

Як це не парадоксально, але одна з перших спроб включити пам'ять про загиблих у період нацистської окупації пацієнтів радянських психіатричних лікарень, у тому числі й Полтави, до меморіального дискурсу мала місце в Німеччині в середині 80-х років. Так, німецький лікар М. Айзеле та його дружина У. Классен, що жили на той час у Гайдельберзі, взяли участь у траурних урочистостях, присвячених пам'яті жертв I та II світових війн, із саморобним плакатом, на якому були перелічені місця знищення душевнохворих в СРСР і Польщі, та містився заклик згадати про них [9].

Одним із громадських активістів у Полтаві, який сприяв включенню до комеморативного дискурсу жертв розстрілу пацієнтів психіатричної лікарні, став колишній військовий, керівник допризовної підготовки полтавської загальноосвітньої школи № 32 В. Юдін, засновник шкільного Музею бойової слави. Завдяки його старанням у 1988 році в Гришкиному лісі, на місці масових вбивств цивільного населення, в тому числі і пацієнтів психіатричної лікарні, було відкрито пам'ятний знак «Жертвам фашизму» [6]. У написі на ньому вказувалася загальна кількість жертв нацистських злочинів у цьому місці – понад 2 тисячі. Однак як окрема категорія серед жертв – «радянських громадян» – душевнохворі не згадувалися. За спогадами колег Юдіна, цифра знищених душевнохворих, про яку він згадував, обґрунтовуючи необхідність встановлення пам'ятника, становила близько 800 осіб [4]. Слід зазначити, що це поховання, незважаючи на значну кількість жертв, розташовується у досить віддаленому районі Полтави, у лісі. Воно так і не стало місцем пам'яті загальноміського масштабу, комеморативні заходи тут відбуваються, як правило, двічі на рік – 9 травня (День Перемоги), а також 23 вересня (річниця звільнення Полтави від нацистської окупації). Згадки про пам'ятний знак у Гришкиному лісі відсутні навіть у нових краєзнавчих путівниках.

За мірою накопичення знань про цю трагедію, актуалізації проблеми знищення душевнохворих у публічному просторі, тема ця набула більш широкого звучання. Так, зокрема, не є вона абсолютно новою для краєзнавців, хоча в існуючих краєзнавчих роботах є серйозні різночитання та неточності щодо хронології та динаміки вбивства хворих, кількості жертв: так, наприклад, старожил міста Дмитренко В.М. у своїй роботі згадує, що в психіатричній лікарні після приходу німців налічувалося близько 600 хворих, частина з яких нібито була розстріляна в тирі за міським цвинтарем вже у вересні 1941 року, а решта в Гришкиному лісі [2, с.21].

Згадки про знищення душевнохворих містяться і в експозиції Полтавського обласного краєзнавчого музею, а також у тексті екскурсії по

розділу експозиції, присвяченому історії Полтавщини у роки нацистської окупації. У той же час очевидними є проблеми, пов'язані з вивченням долі пацієнтів. Так, їх реконструкція, складання поіменного списку загиблих ускладнені тим, що в період окупації загинув весь архів лікарні за 58 років, що включав, серед іншого, всі історії хвороб. Це унеможливило пошук родичів розстріляних пацієнтів лікарні. Практично виключено використання матеріалів усної історії, оскільки автори єдиної книги, присвяченої історії лікарні, багаторічні її співробітники вже пішли з життя. Все це обумовлює необхідність звернення з метою реконструкції історії вбитих пацієнтів лікарні насамперед до архівних джерел, хоча, найімовірніше, встановлення імен загиблих буде можливим лише у поодиноких, виняткових випадках.

І хоча це є проблематичним, дуже важливим є включення даної категорії жертв нацизму до загальноукраїнського наративу жертв війни. Те, що знищені душевнохворі пацієнти психіатричної лікарні починають фігурувати в публічних наративах канонічного місця пам'яті про цивільні жертви Другої світової війни в Україні – Бабиного Яру [8, р. 209-211] – є свідченням цього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів СБУ, спр. 1442, т.2.
2. Дмитренко В.М. Полтава в окупаційний період (1941-1943): Спогади та свідчення очевидців. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 119 с.
3. Ємець П.Н., Самойленко О.П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків: Прапор, 1965. 104 с.
4. Інтерв'ю із заступником директора ЗОШ № 32 м. Полтави О. Г. К. (м. Полтава, 27 вересня 2019 р.). Транскрибований аудіозапис. *Особистий архів автора*.
5. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в годы Советской власти. *Историко-культурное наследие Полтавщины. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР*/ Под. ред. Тронько П.Т. К., 1987. С. 43-63.

6. Музей бойової слави ЗОШ № 32 м. Полтави. Стенд музейної експозиції «Життя у вічному пошуку» (станом на 27 вересня 2019 р.).
7. Титаренко Д.М. Злочин і (не)покарання: німецькі суди у справі знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні. *Україна модерна*. Ч. 28. «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять. Харків-Львів, 2020. С. 238 - 254.
8. Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. October 2018. Charity organisation “Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial” (In cooperation, team of authors; Karel Berkhoff (chair)). Kyiv, 2018. URL <https://babynyar.org/storage/main/e0/ce/e0ced2fd93bcb8a9abbdeb5df828416f12fdac9eaf096d2766b54c989e86e48b.pdf>
9. Eisele M., Klassen U. «...Es war in den 80er Jahren des vorigen Jahrhunderts im November...» (Brief an D. Tytarenko; *November 2021, Forst/Baden, Deutschland*).
10. Münch T., Stein A. Ein blinder Fleck auf der Landkarte. *Rhein-Neckar-Zeitung*. 2021. 7. Oktober. S. 19.

Титаренко О. О.,

кандидатка історичних наук, доцентка,

доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кривий Ріг)

ПРОЦЕСИ НАД НАЦИСТСЬКИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ У СВІТЛІ СУСПІЛЬНИХ РЕАКЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УРСР

На території Української РСР протягом 1941-1944 років нацистами було скоєно низку злочинів, жертвами яких стали мільйони осіб – цивільних громадян і військовополонених. Радянським керівництвом, урядами союзників – США та Великої Британії – питання про потенційну відповідальність нацистських злочинців було поставлено ще в перші роки війни. Для успішної реалізації правосуддя потрібно було звільнити місця злочинів, знайти свідків, захопити в полон самих злочинців. Першим зробити це зміг Радянський Союз, який в 1942 році почав документувати скоєні нацистами на окупованій території злочини за допомогою спеціально створеного для цього механізму – Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників.

У період війни та в перші повоєнні роки в СРСР було проведено декілька процесів над нацистськими злочинцями та колаборантами. Важливим аспектом кримінального переслідування нацистських злочинців стали суспільні реакції на вироки, які відобразили ставлення населення до подій підокупаційної доби та діяльності радянської юстиції. Харківський процес 1943 року, ставши першим в історії судом над нацистами і їхніми пособниками, набув значного міжнародного резонансу, вперше продемонстрував на міжнародному рівні масштабність та страхітливий характер нацистської війни на винищення,

засвідчив принцип невідворотності покарання і ставлення населення до вироків над нацистами.

19 грудня 1943 року на Базарній площі Харкова були публічно повішені фігуранти справи В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав і М. Буланов. Як писав відомий радянський письменник і журналіст О. Толстой, «...Сьогодні їх повісили на випаленій площі, оточеній руїнами міста. У туманному ранку високо на пагорбі виднівся спалений величезний профіль Будинку проектів. Він буде незабаром відновлений. І знову плани радянських вчених та будівельників, одухотворені ідеєю добра, будуть здійснюватися і перетворювати у життя. Понад сорок тисяч жителів Харкова, що пережили два роки німецького режиму, охопили навколо базарну площу, де стояли чотири шибениці, що нагадували про сувору відплату для тих, хто зазіхає на свободу нашої Батьківщини» [5, с. 353].

Хід процесу було відображено як у радянській, так і в зарубіжній пресі, у брошурах, виданих різними мовами, документальних фільмах «Вирок народу» і «Суд іде», що йшли у радянських та зарубіжних кінотеатрах, візуалізовували картину злочинів та суду над злочинцями. Харківський процес став юридичним прецедентом покарання нацистських військових злочинців. Він відкрив цілу серію аналогічних судових розглядів. Розгляд конкретних злочинів окремих нацистських масових вбивць перевів історію гітлерівських злодіянь з категорії абстрактного зла в категорію ретельно задокументованих злочинів, інформація про які ставала доступною широкій громадськості, формувала її ставлення до нацизму.

Дієвим і широко відомим механізмом, який забезпечив покарання нацистських злочинців, став Нюрнберзький процес. Він знайшов широке висвітлення в засобах масової інформації в СРСР, судовий вирок був надзвичайно позитивно оцінений населенням. Проте Нюрнберг, ставши інструментом покарання за найбільш страхітливі злочини проти миру та людяності, не зміг в силу і об'єктивних, і суб'єктивних причин покарати

безпосередніх виконавців – тих, хто здійснював злочини в окремих містах, селах, тих, хто виконував накази на локальному рівні. Завдання покарання злочинців, що скоїли масові вбивства на окупованій території, реалізовувалося під час судових процесів, що проводилися в постокупаційний і повоєнний періоди в низці міст СРСР, в тому числі і в Українській РСР.

Процеси в Харкові та Нюрнберзі, попри суттєву різницю в масштабах, актуалізували проблему втрат, завданих війною Україні, поставили на порядок денний питання про необхідність подальшого переслідування нацистських злочинців. Найбільш резонансним на території України у перші повоєнні роки став Київський процес над воєнними злочинцями, який проходив в Києві 17–28 січня 1946 року. У судовому засіданні було доведено вину обвинувачених у здійсненні каральних операцій і масових убивств мирного населення на окупованій території, вивезенні місцевих жителів до концтаборів та на примусові роботи до Німеччини, руйнуванні жител, нищенні економіки, розкраданні культурних цінностей тощо. Суд визнав винними усіх обвинувачених [2]. За публічною стратою 12 нацистів в центрі Києва – на площі Калініна (нині – Майдан Незалежності) спостерігали понад 200 тисяч жителів міста. Фактично паралельно із Київським 10-17 січня 1946 року було проведено судовий процес над воєнними злочинцями в Миколаєві. Для викриття вини підсудних слідство допитало понад 100 свідків, переважно місцевих мешканців, провело численні експертизи та очні ставки [3, с. 68-70].

Ці процеси послужили певною предтечею для подальших процесів. 10 вересня 1947 р. Рада Міністрів Радянського Союзу ухвалила постанову № 3209 – 104сс про організацію та проведення відкритих судових процесів над військовополоненими – воєнними злочинцями у Вітебську, Новгороді, Бобруйську, Гомелі, Севастополі, Кишиневі, Чернігові, Полтаві та Сталіно. 27 вересня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР, генерал-полковник С.Н.Круглов направив на адресу міністра внутрішніх справ Української РСР, генерал-лейтенанта Т. А. Строкача, директивного листа у якому повідомлялося

про рішення «директивних органів» провести у жовтні – грудні 1947 р. низку відкритих судових процесів над ворожими військовополоненими – воєнними злочинцями. Заздалегідь було визначено кількість і персональний склад військовополонених – майбутніх фігурантів судових справ. Керівником оперативно-слідчої групи з підготовки та проведення публічного судового слухання спочатку було призначено начальника відділу Головного управління по боротьбі з бандитизмом (ГУББ) МВС СРСР, підполковника Карліна. У листі С. Н. Круглова наголошувалося на «особливому політичному значенні» відкритих судових процесів над військовополоненими, та перелічувалися заходи, що їх необхідно було здійснити. Зокрема, йшлося про розміщення та утримання підсудних і свідків із військовополонених; організацію оперативно-слідчих груп і їх роботи; перевірку адвокатів; забезпечення «правильного та докладного висвітлення» ходу судових процесів у республіканській та регіональній пресі тощо. Вказувалося на необхідність регулярного інформування МВС СРСР про хід слідства, підготовку і проведення судових процесів, реагування населення на їх перебіг тощо.

У всіх без винятку спецповідомленнях УМВС та УМДБ про хід відкритих судових процесів мова йшла про переважно позитивне ставлення аудиторії до подій, що відбувалися. Якою була ця конкретна «позитивна» реакція видно з доповідної записки стосовно Сталінського процесу, датованої 27 жовтня 1947 р. Тут йшлося про події, що відбувалися в залі суду напередодні – 25-26 жовтня: «...Під час допиту колишнього коменданта м. Красноармійська, майора Вільгельма, робітник шахти із селища Смолянка, Іванов, сказав: «Убивати й мучити міг, а нести відповідальність перед народом боїться. Я дуже жалкую, що цього звіра не повісять». Інженер-архітектор міськжилуправління Сталіно М.В.Карнаухов..., серед знайомих говорив: «Жалкую, що процеси почалися після видання указу про відміну смертної кари. Усю цю банду... слід було б повісити на видному місці, щоб можна було задовольнитися виглядом повішених негідників...» [4, с. 236]. Подібні настрої і висловлювання становили

абсолютну більшість у повідомленнях спецслужб про реагування населення на хід судового процесу.

Основною причиною такого ставлення переважної більшості громадян до підсудних німецьких військовополонених виступив режим терору і насильства, встановлений нацистами на українській землі. Іншим вагомим фактором, що став певним каталізатором антинімецьких суспільних настроїв, була радянська пропаганда часів війни. Апофеозом її стала діяльність відомого радянського журналіста І. Еренбурга, що висунув гасло «Вбий німця», яке тривалий час і під час війни, і після неї визначало ставлення до Німеччини і німців зокрема [6, р. 182-193]. Відкриті судові процеси широко висвітлювалися в місцевій і центральній пресі. Зокрема, вже 26-28 жовтня 1947 р. обласні газети «Радянська Донеччина» та «Социалистический Донбасс» опублікували низку матеріалів про відкритий судовий процес. Серед них: звинувачувальний акт, офіційні повідомлення і репортажі із зали суду, а також кілька статей під промовистими назвами на кшталт – «Обличчя вбивць» тощо. Зрозуміло, що пропагандистські впливи не могли пройти безслідно.

Проте службове листування УМВС і УМДБ містить і окремі повідомлення про висловлювання, у яких звучали мотиви співчуття підсудним, невіри в інкриміновану судом ступінь їхньої провини, заперечення доцільності влаштування публічного суду над звинуваченими у військових злочинах німецькими бранцями. Так, юрист Першої юридичної консультації у Миколаєві К[...] а Аполлінарія Володимирівна у бесіді з джерелом «Лебедєвим» стосовно процесу, що проходив у місті, сказала: «[...] Навіщо улаштували цей процес, маса через це хвилюється. Німці вішали й розстрілювали і наші роблять те ж саме [...]». Під час процесу у Миколаєві робітник заводу № 444 К[...]н Павло Іванович, який працював у період окупації німцями м. Миколаєва майстром заводу, щодо процесу, сказав: «[...] Ті, котрі сидять на лаві підсудних, невинні, вони тільки виконували волю вищого начальства. Судити їх немає за що...» [3, с. 70].

Схожі думки мали місце і в Сталіно. 25 жовтня, повернувшись із судового засідання, мешканець міста Горев серед знайомих говорив: «Потрібно було б судити не цих німців, а тих, котрі знаходилися при владі у Німеччині, а ці люди військові, що їм було наказано, те вони й робили». ... Мешканка Сталіно Філіна Є.С., без певних занять, репатріантка, стосовно процесу над учасниками звірств у Донбасі, заявила: «Вони може й не винні, адже вони знищували комуністів та євреїв, а «нашого брата» не чіпали» [4, с. 236].

Не менш цікавою, важливою і показовою для розуміння характеру Сталінського та подібних йому публічних судових слухань, є реакція самих фігурантів судової справи на хід слідства і суду. Службове листування оперативно-слідчої групи за матеріалами агентурних повідомлень свідчить про те, що підсудні військовополонені чудово розуміли – судовий процес має виразний політичний характер. Ось, як із цього приводу висловився у бесіді з агентом Курт Репке: «...Це зовсім не процес. Це формальність для світової громадськості...». Його сусід на лаві підсудних – Вальтер Гааргус, розуміючи, що судовий процес має не стільки кримінальний, скільки політичний та ідеологічний характер, заявив агенту «Баум»: «...Судовий процес, на якому я представлений як підсудний, нічим не відрізняється від тих, що проводяться в Німеччині над фашизмом» [4, с. 235].

Водночас, чітка організація публічного судового слухання, викликала навіть певну повагу у підсудних, які звикли до суворої дисципліни. Наприклад, повернувшись до камери по закінченні першого судового засідання (25 жовтня) Георг Вільгельм, сказав агенту «Маргот»: «...Процес проводиться виключно коректно...». Райнгольд Ягов, оцінюючи склад суду, говорив: «Голова Військового Трибуналу, члени суду та прокурори справили на мене добре враження...». Вальтер Гааргус, ділячись із агентом-співкамерником своїми враженнями про хід судового процесу, заявив: «...Я ніколи не думав, що у Росії так по-діловому відбувається процес...». Враження Вільгельма Роттера, від побаченого і почутого ним у судовій залі, взагалі, сконцентрувалися у

лаконічну фразу: «...Російський народ судить суворо, але справедливо...» [4, с. 237]. В цілому організаторам серії відкритих процесів вдалося консолідувати громадську думку в єдиній ненависті до воєнних злочинців і до окупантів загалом.

Причини згорання відкритих процесів до кінця не з'ясовані. Існуючі версії зводяться до наступного: проведених відкритих процесів було достатньо, щоб задовольнити вимоги суспільства, пропаганда переключилася на нові завдання. Крім того проведення відкритих процесів вимагало високої кваліфікації слідчих, що за умов повоєнного кадрового голоду було доволі проблематичним. Слід враховувати також і матеріальне забезпечення відкритих процесів – кошторис одного процесу становив близько 55 тис рублів [1]. До того ж закриті суди давали можливість швидко і масово розглядати справи, давати вирoki, які були вже заздалегідь визначені.

Поза всяким сумнівом, процеси стали частиною єдиною спланованої і здійснюваної у повоєнний час програми судового переслідування осіб із числа військовополонених Німеччини та її союзників, винних у злочинах, вчинених на окупованій території Радянського Союзу. Те вагоме політичне значення, що надавалося владою подібним відкритим судовим засіданням, свідчило про прагнення знищити нацизм політично та, одночасно, зміцнити ідеологічний вплив влади в суспільстві.

Література:

1. Асташкин Д. СССР обвиняет. URL: <https://histrf.ru/biblioteka/Soviet-Nuremberg/SSSR-obvinyayet> (дата звернення: 5.09.2021).
2. Касяненко Ю.Я. Київський процес 1946. *Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка-Ком* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. С. 245.
3. Мелешко Н., Потильчак О. Миколаївський процес 1946 року над військовополоненими – військовими злочинцями. *Військово-історичний альманах*. 2011. Ч.1 (22). С. 56-72.

4. Потильчак О. Відкритий судовий процес у Сталіно : маловідома сторінка радянського військового полону в Україні. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. Вип. LII (52) : педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. С. 229-240.
5. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. Харків: «Видавництво САГА», 2010. 386 с.
6. Berkhoff, Karel C. *Motherland in Danger. Soviet propaganda during World War II*. Harvard University Press, 2012. 407 p.

Чеботова Т. О.,

учитель російської мови та зарубіжної літератури

Харківської гімназії № 65

ВІДОБРАЖЕННЯ ГОЛОКОСТУ У ПОЛЬСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Сучасна історіографія характеризується посиленням уваги до проблем соціальної історії та духовної сфери життя суспільства. У зв'язку з цим спостерігається підвищена увага до джерел особового походження, зокрема мемуарної літератури. Мемуари є носієм історичної самосвідомості окремої особи, її ставлення до подій свідком чи учасником яких вона була. Значний інтерес дослідників привертають спогади про події Другої світової війни, зокрема про масове винищення єврейського населення на окупованих нацистськими військами територіях [4, с. 6]. Не менш змістовну інформацію несуть й твори художньої літератури біографічного характеру. Події, які ми сьогодні називаємо Голокостом, значним чином торкнулися Польщі, де за три роки під час безпрецедентного масового терору загинуло близько шести мільйонів євреїв. Отже, польські літератори краще за інших знали про звірства щодо євреїв у роки Другої світової війни. Серед робіт польських авторів особливо слід виділити твори Зузанни Гінчанки, Владислава Шленгеля, Чеслава Мілоша, Тадеуша Боровського, Леопольда Бучковського, Хенріка Грінберга, Ханни Кралль, Іріт Ам'ель, які особисто були свідками подій.

Нацистську окупацію Зузанна Гінчанка зустріла у Львові. За доносом власниці (за іншими даними, консьєржки) особняка, де мешкала поетеса Софія Хомінова, у якої Зузанна переховувалася, її було викрито. В останню хвилину їй вдалося втекти і переїхати на захід, до Кракова, де вони з чоловіком сподіваються знайти спокій та порятунок. Але єврейська зовнішність постійно

привертала увагу до юної поетеси й там. Їм'я донощиці Гінчанка згодом «увічнить» у своєму пророчому вірші «Не вся я помру...»:

Я тут не маю нікого й нічого у спадку,
Хай же юдейські речі долоня твоя затопче,
Хомінова, львів'янку, розторопна дегенератко,
Хижа стукачко, матере фольксдойча.

Твоє, хай твоїм і послужить, бо навіщо – комусь-то?

Написаний під час переслідувань, цей вірш передає емоції тих людей, котрі, як сама поетеса, пережили страх і зраду, жах і розпач від безвиході. Довгий час їй вдавалося переховуватись, однак у зиму 1944 р. гестапо заарештувало її. Достовірних даних щодо точної дати й місця смерті Зузанни Гінчанки досі не знайдено, як і її поховання. За одними з припущень, її після тортур у краківській тюрмі було розстріляно напередодні звільнення Кракова на початку 1945-го. За іншою версією, Зузанну Гінчанку було перевезено до концтабору в Плашуві (район Кракова) і там розстріляно в кінці 1944 року. Імовірно там же, в передмісті Плашув, у безіменній могилі знайшла вічний спокій талановита молода поетеса [5].

19 квітня 1943 року розпочалося збройне повстання у Варшавському гетто. Декілька сотень бійців єврейського опору близько місяця відчайдушно билися, не бажаючи покійно вмирати в газових камерах Треблінки. Серед тих, хто загинув від рук нацистів останніми днями повстання, був відомий польський поет єврейського походження Владислав Шленгель. У своїх поетичних творах він змалював, що відчували тоді люди, котрі опинилися за глухим цегляним парканом і передчували, що вони приречені. У віршах, написаних у гетто, він хоча й постійно жартував і балагував, однак, це вже був гумор приреченого до страти. За витонченими жартами та дотепними висловами постійно маячила тінь трагедії, а маска літературної гри не могла приховати туги та самотності. Проте, один із останніх віршів Шленгеля, «Розрахунки з Богом», написаний навесні 1943 року, наповнений відчаєм.

Не знаю, сон это был или явь,
спиртного ли граммов двести,
но как-то сидели мы – Бог и я,
баланс подбивая вместе.
Я ел мацу, судьбу не кляня,
правила читал, и в субботу
я сторонился, словно огня,
любой, даже мелкой, работы.
Верил я так, что вера моя
с солнца сводила пятна,
плоть умерщвлял ежедневно я,
а ради чего – непонятно.
Но в книге учета свершений и мук
(не веришь? подвинься ближе!)
что-то Твоих особых заслуг
передо мной я не вижу.
Вся благодарность Твоя – удар
кованого ботинка,
окрик охранника и угар
жарких печей Треблинки.
Что Тебе нужно, ответь сейчас?
Вымолви же хоть слово.
Хочешь, вдыхая немецкий газ,
я помолюсь Тебе снова? [1]

Автором ще одного раннього поетичного свідoctва «з того боку стіни» був Чеслав Мілош. Друга світова війна захопила його у Варшаві. Роки окупаційного лихоліття не могли не позначитися на всьому подальшому житті і творчості Мілоша. Хрестоматійним став вірш «Сатро сіі Fіогі», написаний у 1943 р. у якому зіставлення спалення Дж. Бруно у Римі на Площі Квітів і

загибелі варшавських євреїв у палаючому повсталому гетто переростає у символ виняткової художньої сили. У вірші «Бідний християнин дивиться на гетто» Мілош, мабуть, одним із перших серед поетів розпізнав не лише жахливу природу Голокосту (який для самого Мілоша ознаменував кінець світу, яким ми його знаємо, кінець цивілізації в цілому), а й граничну самотність і нескінченну відчуженість загиблих («їхня мова стала для нас чужою / як мова давньої планети»). Не менш значимим у плані поетичного осмислення й узагальнення місця людини та митця у час воєнного лихоліття (і при цьому не менш трагічним) є вірш Мілоша «Втеча»:

Як ми відходили з палаючого міста,
Як оглядалися на нього з далини,
Я мовив: «Хай наш слід трава покриє чиста,
Хай змовкнуть в полум'ї пророки-крикуни,
Хай мертві неживим розкажуть, що настало,
Зробити плем'я нам призначено — від зла
І щастя звільнене, те плем'я, що дрімало.
Ходім!» Земля вогнем відкрита нам була [6].

Серед прозових творів слід виділити оповідання Тадеуша Боровського, об'єднані у збірнику «Прошу в газову камеру» (1947). 1943 року його заарештували та відправили до табору як польського політичного в'язня. За два роки, проведені в Аушвіці, Боровський був робітником різних табірних команд, а отже, спостерігав за життям в'язнів (включаючи табір смерті Біркенау) з мінімальної дистанції, немов із самого серця катастрофи. Пройшовши через Аушвіц, він пізніше написав оповідання, які вважаються одними з найвражаючих свідчень про нацистські табори смерті. У деяких з його найвідоміших оповідань, зокрема, «У нас в Аушвіці» або «Прошу в газову камеру», наводяться практично документальні розповіді про найбільш жахливі епізоди масових вбивств, наприклад, процедуру селекції на залізничній платформі в Біркенау [8]. Почасти літературна стратегія Боровського полягала

в тому, щоб писати про реальність табору як про щось нейтральне або, що само собою зрозуміле. За його твердженням, це була психологічна необхідність і єдина можлива людська реакція для тих, хто спробував вижити та вижив. Після публікації книги подібний «поведінковий» вибір, відмова від психологічних пояснень та моральних суджень викликав різку критику. Боровського звинуватили у цинізмі та відсутності моральних орієнтирів. Однак приписуваний йому цинізм (відчуття якого, мабуть, посилювало використання Боровським іронії, гротеску та пародії) був частиною літературної техніки письменника. Боровський намагався відобразити диявольську реальність табору з погляду того, хто в ньому жив і чий розум і особистість зазнали табірної впливу, редукувалися до єдиного бажання вижити. Боровський називає це «табірною особистістю», і, на його думку, це була єдина правильна позиція.

Сьогодні твори Боровського, як і раніше, прочитуються як одне з найсильніших прямих свідчень про Голокост, незважаючи на те, що його насамперед цікавить життя та понівечені стосунки між ув'язненими. Для Боровського Аушвіц був переважно величезним трудовим табором, де людей використовували до краю та знищували. Можливо, для Боровського ще важливіше те, що тоталітарні принципи, запроваджені нацистськими політиками та найповніше реалізовані у безжальних таборових правилах, не зникли із закінченням війни. Як видно на прикладі деяких його оповідань («Батьківщина»), він вважав, що на всю цивілізацію, включаючи суспільне життя, після війни лягла пляма Голокосту. Смерть Боровського, який отруївся газом у Варшаві 2 липня 1952 року теж символічна. Не смерть, а маніфест: уникнути газової камери в німецьких таборах і загинути від газу через сім років після звільнення. Вважається, що самогубство Боровського викликане розчаруванням у комуністичному режимі після арешту друга.

Якщо основною темою творів Боровського було масове знищення в'язнів нацистських таборів, то Леопольд Бучковський писав про те, на що звернули

увагу лише пізніше. Він розповідав про долю євреїв, які уникнули депортації до концтаборів і намагалися вижити в селі, де вони стали об'єктом Judenjagd, тобто полювання на євреїв. Досвід єврейських втікачів, які ховаються в лісах рідного для Бучківського Поділля (сучасна Україна) або приєдналися до партизан, ліг в основу його роману «Чорний потік». Книга отримала неоднозначні оцінки через свою складну, фрагментовану та аморфну структуру. При першому знайомстві читачеві складно уловити навіть основні сюжетні лінії. Художня цінність роману у тому, як він передає повне хаосу життя у лісах. Складається враження, ніби форма та стиль роману навмисно наближені до цього гарячкового життя. Наче все це лише страшний болісний сон. Значення роману Бучковського (опублікованого лише 1954 року) ще й у тому, що він відкидає популярний стереотип, що зображує євреїв пасивними жертвами руйнівної сили. «Чорний потік» показує їхню активну боротьбу з безжалісним противником [7, с. 279].

Дитячі військові спогади лягли в основу першого роману Хенріка Грінберга «Єврейська війна» (1965). У ньому Грінберг описав життя в укритті: спочатку зі своїми батьками у селі в лісах рідного села Добре (Мазовія), а пізніше, після отримання фальшивих документів, зі своєю матір'ю на т.зв. арійській стороні. Один промовистий факт: із усієї родини Грінберга та всіх його численних родичів вижили лише він та його мати. Лаконічна «Єврейська війна», а також її продовження «Перемога», де сприйняття дитини поєднується зі знаннями батьків, які вона змогла засвоїти лише набагато пізніше, стала важливим літературним свідченням про Голокост. Голокост – головна тема й інших книг Грінберга, написаних переважно після його еміграції до США у 1967 році. У них (наприклад, у «Дрогобич, Дрогобич» чи «Біженці») Грінберг розповідає історії тих, хто вижив. За словами письменника, він пише лише «автентичні оповідання, які стають дедалі документальнішими» [2]. Схильність до документального жанру (хронікалізації подій), безумовно, була одним із найефективніших способів писати про Голокост.

В основу літературного репортажу «Випередити Господа Бога», вперше опублікованого в журналі, а роком пізніше у вигляді книги, лягли багаточисельні інтерв'ю Ханни Кралль з Марексом Едельманом (1999-2009), одним з останніх Варшавське гетто. На момент публікації Едельман був успішним кардіологом з Лодзі, проте його ім'я мало хто знав. Репортаж Кралль змінив ситуацію (перетворивши Едельмана на одного з головних авторитетів польського суспільного дискурсу), а також змінив загальноприйняте сприйняття повстання в гетто. Едельман відстоював глибоко антигероїчну і немартирологічну позицію, наголошуючи на важливості таких громадянських цінностей, як любов і людська гідність, навіть перед безнадійними фактами. Він уперто уникав гучних слів та риторики. Після англійського видання книгу порівнювали з «новою журналістикою» через жанрове підкреслення переваги правди над фактами. Твори Кралль дійсно спочатку можуть здатися складними, це не інтерв'ю чи оповідання, які розставляють все на свої місця. У оповіданні поєднуються різні тимчасові пласти, минуле стикається з сьогоденням. Як сказав сам Едельман: «Ми не історію пишемо. Ми пишемо про пам'ять» [9]. Репортаж Кралль, а також її наступні книги, багато з яких присвячені Голокосту та історіям тих, хто вижив, справив потужний вплив на польську літературу нового часу. І цей вплив зберігається досі.

З літературних творів новітнього періоду заслуговує на увагу робота «Обпалені» Іріт Ам'єль. Вона, справжнє ім'я письменниці Ірена Лібрович, народилася в 1931 році, а як письменник дебютувала лише в 1994 році. Виживши в гетто у Ченстохові, вона в 1948 році емігрувала до Ізраїлю. Дебютна збірка її оповідань, написаних польською мовою, отримала назву «Обпалені» і вийшла 1999 року. Ам'єль називають письменницею одного досвіду – Голокосту. Її твори, написані через п'ятдесят років після Шоа, присвячені тим, хто вижив у Голокості, більшість з яких проживають сьогодні в Ізраїлі. Ці стримані та лаконічні розповіді показують, що насправді у Голокості неможливо «вижити», оскільки цей досвід залишається з тими, хто вижив до

самого кінця. На думку літературного критика і письменника Міхала Гловінського, найважливіший внесок Ам'ель у літературу Голокосту в тому, що письменниця показала, як Шоа продовжує визначати життя тих, хто вижив навіть багато років по тому, як впливає на їх поведінку, спосіб думок і повсякденне життя. І як насправді може розчавити своїх жертв після багатьох десятиліть [3].

Таким чином, герої всіх наведених літературних творів були безпосередніми учасниками цієї трагедії чи близько спілкувалися з тими, хто її пережив. До їх загального позначення найбільш точно підходить слово, яким поєднані оповідання Іріт Ам'ель – «обпалені». Всі ці люди обпалені злочином, скоєним безпосередньо щодо них, щодо їхніх близьких, а також суспільства, частиною якого вони себе відчували і з яким себе ідентифікували. Цього опіку не прибрати ніякими засобами, він не зітреться ніколи. По суті, цей вираз перетворився на технічний термін для опису екзистенційної ситуації тих, хто, навіть виживши в Голокості, несе на себе його відбиток. Твори цих письменників, чи хоча б розповідь про них, доцільно використати на уроках зарубіжної літератури та позаурочній роботі для формування у здобувачів освіти етнонаціональної толерантності, осуду всіляких злочинів щодо людини, які ґрунтуються на ненависті до іншого, лише тому що він належить до іншої етнічної групи.

Література:

1. Белов И. Владислав Шленгель – поэт Варшавского гетто. URL: <https://culture.pl/ru/article/vladislav-shlengel-poet-varshavskogo-getto> (дата звернення: 5. 09.2 021)
2. Генрик Гринберг. URL: http://wikipedia.ua.nina.az/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D1%80%D0%B8%D0%BA_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3.html (дата звернення: 5. 09.2 021)

3. Глинский М. Польская литература и Холокост: 7 главных книг. URL: <https://culture.pl/ru/article/polskaya-literatura-i-kholokost-7-glavnykh-knig> (дата звернення: 2. 09.2 021)
4. Гончарова О. С. Голокост у Харкові очима свідків подій. *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру*. Харків, 2016. С. 6-11.
5. Життя, як спалах зірки. Розстріляна муза Зузання Гінчанки. URL: <http://retrorivne.com.ua/zhittja-jak-spalah-zirki-rozstriljana-muza-zuzanni-ginchanki/> (дата звернення: 10. 09.2 021)
6. Мілош Чеслав. Біографія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/bio-zl/printit.php?tid=5774> (дата звернення: 9. 09.2 021)
7. Сухомлинов О. М. Проблема етики воєнного часу в «Чорному потоці» Леопольда Бучковського. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Філологічна». 2012. Вип. 27. С. 277-282.
8. Тадеуш Боровський «Прошу в газову камеру». URL: https://knigogid.ru/books/79164-pozhaluyte-v-gazovuyu-kameru/toread__ (дата звернення: 5. 09.2 021)
9. Яремчук О. Ганна Кароль «Про світ модна розповідати через деталі. URL: <http://litakcent.com/2016/11/17/hanna-kral-pro-svit-mozhna-rozpovisty-cherez-detali/> (дата звернення: 5. 01.2 021)

Дьякова О.В.,

канд. іст. наук, доц., доцент кафедри історії України
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Хіляй В.В.,

учитель історії Харківського ліцею № 141

МЕМОРІАЛ СЛАВИ У ЛІСОПАРКУ

В пам'ять про жорстоку війну європейських народів із німецькими загарбниками у 1941-1945 рр. в Україні споруджено десятки меморіалів і тисячі пам'ятників. Більшість із них поставлено на братських могилах і місцях масового вбивства мирних громадян. У тій війні життя за незалежність Батьківщини віддавали люди різних національностей, зокрема євреї.

Метою даної публікації є висвітлення історії спорудження Меморіалу Слави у Харкові, а саме в районі Лісопарку.

Будівництво цього меморіального комплексу не привертало уваги дослідників і краєзнавців. Його історіографія представлена незначною кількістю публікацій, які побачили світ в основному на шпальтах місцевої преси [1-3, 5-6, 8]. Невеличка книжечка про Меморіал, автором якої є М.М. Соловйов, більше уваги приділяє подіям німецько-радянської війни, ніж самому архітектурному об'єкту [7].

Інформація довідкового характеру про добудови у дослідженому меморіальному комплексі міститься у книзі «Скрижалі історії Харкова», що побачила світ у 2020 році [5].

Цінний матеріал про історію створення Меморіалу зберігається у відповідних фондах Державного архіву Харківської області та Харківського міського архіву [4, 12, 13]. Відомості про звірства, що чинили німецька влада та їх поплічники у Харкові, містяться у карній справі одного із поліцаїв,

арештованого у 1987 році, О.О. Посєвіна. Там же є том, присвячений Меморіалу Слави [10].

Рішення про будівництво меморіального комплексу Рада Міністрів СРСР прийняла 3 березня 1975 року [10, арк. 45].

Місце спорудження архітектурного об'єкту було обрано не випадково. Тут під час гітлерівської окупації було місце масового вбивства та поховання загарбниками мирних мешканців Харкова, партизан і підпільників, військовополонених, заручників тощо.

Після визволення міста у серпні 1943 року була створена Надзвичайна державна комісія з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. До її складу, крім партійних, радянських робітників, представників громадських організацій, входили патологоанатоми і лікарі. Для розслідування причин смерті людей із місць масових поховань прибула група експертів із Москви на чолі з головним судовим медичним експертом Наркомату охорони здоров'я СРСР В.І. Прозоровським. В ексгумації та огляді останків із могил, розташованих у Лісопарку, брали участь столичні вчені К.О. Лебедев і О. В. Лаптев. Поруч із ними трудилися працівники місцевого науково-дослідного інституту судових експертиз, зокрема професори О.І. Шевцов та І. І. Маклецов [14, с. 170].

Згідно Акту про розстріл гітлерівцями мирного населення та радянських військовополонених у Лісопарку Харкова від 13 жовтня 1943 року відзначено, що тут «з червня 1942 р. по червень 1943 р. німецькими окупантами було розстріляно майже 4 тисячі осіб» [14, с. 170].

При ексгумації було розрито 6 ям: «перша розміром 20х12 метрів в середній своїй частині розширена на 2 метри; друга 6х3,5 м; третя – 6х7 м; четверта – 6х9 м; п'ята – 7х6 м; шоста – 9х5,5 м» [14, с. 171].

Неподалік від цього місця у медичному комплексі «Помірки» та

авіамістечку у 1941, 1943-1944 рр. розташовувалися радянські госпіталі. І померлих від ран, загиблих у боях ховали поруч із могилами страчених гітлерівцями.

1944 року була сформована перша братська могила, де поховали 8 тисяч людей. Над могилою поставлено пам'ятник пірамідальної форми увінчаний 5-кінечною зіркою. На лицевій стороні викарбувано епітафію: «Спинись, живий, перед святим цим каменем. Віддай пошану тим, хто тут лежить. Вони померли, до кінця незламні, За те, щоб ти сьогодні міг би жити».

1961 року була облаштована друга братська могила, де упокоїлись залишки 10 тисяч людей. На могилі встановлена скульптурна група мати у скорботі та воїн.

Після отримання Постанови Ради Міністрів СРСР у 1975 році партійні та радянські органи влади міста Харкова почали проводити підготовчі роботи. Була сформована творча група у складі скульпторів В.І. Агібалова, М. Ф. Овсянкіна, Я.Й. Рика, художника С.Г. Світлорусова, архітекторів І.О. Алфьорова, Е.Ю.Черкасова, А.О. Максименка.

Було запропоновано декілька проектів. Комісія обрала композицію з центральною постаттю Матері-Батьківщини.

Перед початком спорудження меморіалу були проведені ексгумація та урочисте перепоховання із двох згаданих вище могил на нове місце упокоїння [13, арк. 105].

Для цього у Спецкомбінаті були зроблені труни. Військовослужбовці провели відповідний військовий ритуал, що включав церемоніальну ходу і складання гробів із людськими останками у нові могили [10, арк. 44]. Ці могили розташовуються ліворуч Матері-Батьківщини і Вічного вогню.

Будівництво комплексу виконувались трестом «Жилбуд-2» і скульптурною фабрикою.

Для виготовлення скульптури і стел були привезені із Дніпропетровської області гранітні блоки. Їх обробляли московські гранітники, які спеціально

приїхали до Харкова.

Меморіальний комплекс знаходиться у 61 кварталі Лісопарку (ця місцевість має ще одну назву – Сокольники). Його урочисте відкриття відбулося 28 жовтня 1977 року. Урочиста хода військовослужбовців розпочиналась у Вічного вогня, що палав навпроти Успенського собору. Факел з його часткою перенесли до Меморіалу у Лісопарку.

При вході на алею Меморіалу, розташованому перпендикулярно Белгородському шосе, встановлені дві трапецієвидні стели висотою 9,6 метри. На одній стелі висічена рельєфна композиція «Клятва воїнів і партизанів», на другій – «Визволення». Від них тягнеться алея довжиною 230 метрів і шириною 12 метрів до монументу Матері-Батьківщини і Вічному вогню. Середина алеї викладена червоним гранітом, що символізує кров загиблих. По обом сторонам алеї височать ялини, як символ вічного життя.

Праворуч алеї розташовані стели із чорного каменю у вигляді приспущених прапорів, зроблених із бронзи. Перша стела присвячена радянським військовослужбовцям, друга – партизанам і підпільникам, третя – мирним жителям, що пережили окупацію.

У центрі Меморіалу розташована Мати-Батьківщина. Її висота становить 12,75 метра. Фігура застигла у скорботному мовчанні. У її ніг горить Вічний вогонь. Праворуч від жіночої постаті знаходиться ще одна стела із сірого граніту, на якій викарбувано: «Герои не умирают. Они обретают бессмертие и навсегда остаются в памяти нашей, в свершениях наших, в великих делах грядущих поколений. Жизнью своей потомки обязаны им».

Перед стелою знаходяться згадувані дві братські могили у вигляді газонів. Вони мають довжину 62 метри, ширину 15 метрів, висоту 1 метр. Могили обрамовані чорним гранітом. Поруч, на газоні, встановлено 11 гранітних тумб. Праворуч від могил розташована яма у вигляді неправильного прямокутника глибиною 1,2 – 1,5 метри, обкладеного сірим гранітом. Це місце однієї із попередніх братських могил. Із ямі росте декілька

ялин.

При вході на Меморіал чути скорботну і величну музику і стукіт серця, нагадуючи живим про святість цього місця.

На спорудження архітектурного об'єкта витрачено 2,6 – 2,7 млн. карбованців [10, арк. 39, 46]. За участь у будівництві Меморіалу Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18 вересня 1978 року двом будівникам Г.П. Ков'язіну, П.Г. Філоненко присвоєно почесне звання Заслуженого будівника Української РСР [11].

У роки незалежності України відбувалися добудови на території меморіального комплексу. Так, у 2015 році до стели, що біля Матері-Батьківщини, була добудована стела із чорного граніту. На ній викарбувана дата визволення Харкова 23 серпня та увічнені імена уродженців міста і області, які у роки війни отримали звання Героя Радянського Союзу, стали повними кавалерами ордена Слави або були нагороджені чотирма медалями «За відвагу». Зроблено це було за ініціативи громадської організації «Харківський клуб "Генерал"» [5, с. 15].

Наступного року, 20 серпня, за ініціативою того ж клубу «Генерал» була освячена каплиця «Взыскание погибших» (архітектор – С.Г. Чечельницький) [5, с. 15]. Розташована вона праворуч від братських могил.

2018 року на початку комплексу, праворуч, встановлено 76-мм дивізійну гармату із меморіальною дошкою, на якій вибиті прізвища 23 генералів, що загинули або потрапили у німецький полон на харківській землі у 1941-1943 роках.

Цей меморіальний комплекс є даниною пам'яті 186 306 загиблим солдатам і офіцерам, що загинули, захищаючи або визволяючи Харків від німецьких загарбників, а також мирним громадянам, яких окупанти та їх поплічники знищили не тільки у Лісопарку, а й у Дробицькому яру, біля с. Подворки поблизу Харкова. Це були люди різних національностей, зокрема і євреї.

На День Перемоги 9 Травня та на День визволення Харкова від гітлерівців 23 серпня тисячі харків'ян і гостей міста приносять Матері-Батьківщини квіти, віддаючи шану загиблим у тій страшній війні.

Література:

1. Буряковская Т. Пока горит Вечный огонь...: [30 лет Харьк. мемориал. Комплексу «Слава» в Лесопарке]. *Время*. 2007. 15 ноября.
2. Вічний вогонь життя [Відкриття в Лісопарку меморіального комплексу радянським воїнам і громадянам, які загинули в роки Вітчизняної війни. Скульптори: В.І. Агібалов, М.Ф. Овсянкін, Я.Й. Рик; художники: С.Г. Светлорусов; архітектори: Е.Ю. Черкасов, І.О. Алфьоров, О.О. Максименко]. *Вечірній Харків*. 1977. 29 жовтня.
3. Гавриленко В. Мемориал вечной Славы. *Красное знамя*. 1979. 9 мая.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-408. Оп. 14. Спр. 711.
5. Меморіальний комплекс Слави. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1 / [уклад. : О.І. Вовк, А.А. Козіна, В.Г. Коршунов та ін.]. Харків: Раритети України, 2020. С. 14-17.
6. Науменко В. І пам'ятник піднявся рукотворний. *Соціалістична Харківщина*. 1981. 5 червня.
7. Соловьев Н.Н. Мемориальный комплекс Славы в Харькове: Фотоочерк / [Фото Евсюкова Ю.В.]. Харьков: Прапор, 1984. 74 с.
8. Стрельник И. Родина-Мать «живет» с больным сердцем. *Время*. 2009. 7 мая.
9. Тронько Т.П. Памятники гражданской и Великой Отечественной войн. *Материалы к Своду памятников культуры и истории народов СССР по Украинской СССР*. Вып. 2. Харьковская область. Киев, 1984. С. 220-221.
10. Уголовное дело по обвинению Посевина Александра Александровича. *Архів Запорізького обласного управління СБУ*. Спр. 20368. У

42 т. Т. 36.

11. Указ Президії Верховної Ради УРСР 18 вересня 1978 року «Про присвоєння учасникам будівництва меморіального комплексу Слави в місті Харкові почесного звання Заслуженого будівника Української РСР: Ков'язіну Г.П., Філоненко П. Г. за багаторічну плідотворну роботу в галузі будівництва». *Соціалістична Харківщина*. 1978. 20 вересня.

12. Харківський міській архів (ХМА). Ф. Р-1. Оп. 6. Спр. 16.

13. ХМА. Ф. Р-1. Оп. 6. Спр. 28.

14. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны : июнь 1941-1943 гг. : сб. док. и материалов / [под ред. А. В. Тесленко]. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.